

Lendvai L. Ferenc: A Gonosz birodalmi

Áron Kiadó, Bp., 2011. 595 old.,
3900 Ft

A szerző előszava szerint könyvének tárgya „a vallásos gondolkodásban és a belőle kifejlődött történelemfilozófiai eszmékben centrális szerepet játszó eszkatológiai téma: a Jó és a Gonosz küzdelme a történelemben” (10. old.). A végső dolgok (*ta eszkhata*) persze a szó eredeti értelmében nem a történelemben vannak, hanem azon túl, vagy legalábbis annak végpontján: nem a jó és a gonosz küzdelmét, hanem a küzdelem lezárulását jelentik. Az a felfogás, amely a történelemfilozófiai gondolkodást a maga egészében eszkatológiaként jellemzi, már a fogalom immanens, szekularizált használatát feltételezi: ez a használat nem jogosulatlan, csupán azt kell világossá tenni, hogy az ilyen eszkatológia – a teológiai és a politikai fogalmak szerkezeti analógiáján alapuló politikai teológia mintájára – leginkább *politikai eszkatológiának* nevezhető.

Az általános elméleti keret ugyanis egy jóval egyszerűbb politikafilozófiai tézis alátámasztására szolgál. A tézis lényege, hogy a totalitarizmus két típusa, a hitleri és a sztálini, jól lehet mindkettő joggal nevezhető „a Gonosz birodalmának”, végső elemzésben mégsem azonos. Különségük a modernitáshoz való viszonyukban ragadható meg: míg a fasizmus (Lendvai ingadozik a tekintetben, hogy Mussolini fasizmusát ugyanúgy totálisnak nevezze-e, mint a nácizmust, de végül is a közös „fasizmus” terminus mellett dönt) már eleve a modernség tagadása, addig a kommunizmus a sztálini „elfajulás” (200. old.) ellenére is az újkori fejlődés megszüntetve megőrzése. A hegelianus fogalomkészlet alkalmazása nem véletlen: eszme- vagy inkább szellemtörténeti rekonstrukció hivatott igazolni, hogy a reformáció (elsősorban a lutheri reformáció és a tőle megkülönböztetett lutheranizmus), a felvilágosodás, Kant, Hegel (sőt Fichte és Schelling

is) egy sorba állítható Marxszal, illetve a tőle szintén megkülönböztetett marxizmussal, valamint mindazon későbbi elméletekkel, amelyek összefoglaló módon forradalminak tekinthetők; szemben az ellenreformációs, múltba forduló, radikálisan antimodern alapokon nyugvó – Nietzsche, Spengler, Schmitt és Heidegger által közvetített – ellenforradalmi hagyománnyal.

A mű négy része ennek megfelelően a teológiai gyökerek feltárását, a forradalom és az ellenforradalom elemzését, illetve a filozófiai konklúziók levonását ígéri. Ahogy a szerző előre jelzi, a téma szinte áttekinthetetlen irodalmát egészében feldolgozni lehetetlen, amihez csak annyit érdemes hozzáfűzni, hogy a kényszerű önkorlátozás ez esetben tematikai szűkítéssel jár: a középkori gondolkodás bemutatása jóval szerényebb és egyoldalúbb, mint a reformáció és a protestantizmus teológiájának elemzése; a forradalmak esetében az angol és a francia forradalom háttérbe szorul a forradalom marxi elméletének és oroszországi gyakorlatának elemzéséhez képest; az ellenforradalomról szóló fejezetekből szinte teljesen hiányzik az utalás az ellenforradalom voltaképpeni kezdeteire (a Carl Schmitt számára kulcsfontosságú francia ellenforradalmárok közül egyedül Joseph de Maistre neve szerepel két mellékes megjegyzésben); a filozófiai lezárás pedig a német idealizmus, a marxizmus és a protestáns teológia mellett Thomas Mannt nevezi meg mint a „XX. század legnagyobb szellemét”, aki „szembenézett mind azokkal a problémákkal, melyekből a totalitárius mozgalmak kinőttek, mind pedig magukkal e mozgalmakkal” (518. old.).

Elfogadva e megközelítés kényszerű korlátait, azokra a momentumokra érdemes felhívni a figyelmet, amelyek magát a tézist és igazolását érintik. Az első rész utal Ágostonra mint a „voltaképpen (teológiai és filozófiai) eszkatológia megalapítójára” (15. old.), ami meglehetősen problematikus, részint teoretikus, részint történeti okokból. A szigorúan transzcendens, vallásos eszkatológiát Ágostonnál szakadékválasztja el bármilyen immanens, filozófiai üdvanttól, és nehezen látható be, hogyan következhet egyikből a

másik. Ha viszont az utóbbi történeti előzményeit keressük, kézenfekvőbb arra a teológiai hagyományra utalni, amelyet Euszebiosz képvisel, amikor a kereszténnyé lett Római Birodalmat mint Isten megvalósult földi országát jellemzi (Ágoston az *Enarrationes in Psalmos*ban még maga is e felfogás híve), és amelynek hatása végig jelen van a középkor folyamán.

Joachim de Floris – Taubes állításával ellentétben, de ne feledjük, hogy ő még az 1950-es évektől máig tartó Joachim-reneszánsz, a calabriai apát műveinek kritikai kiadásai előtt írta meg a maga *Nyugati eszkatológiáját* (Jacob Taubes: *Abendländische Eschatologie*. Francke, Bern, 1947.) – nem fordulatot jelent a történelmi gondolkodásban (17. old.), hanem a két párhuzamos tradíció egyikének rendkívül hatásos megfogalmazásával szolgált 1200 körül. A történelem három korszakának – valójában: állapotának – leírása, amely utóbb Lessingre és Hegelre is hatással volt, a maga korában egyáltalán nem számított eretnekségnek; a spirituális ferencesek vagy Fra Dolcino későbbi elítélése sohasem érintette Joachim személyét. Az a beállítás, amely szerint a történelemteológia és az ezzel összefüggő millenarizmus kizárólag az eretnek mozgalmak sajátja lett volna, szemben a „hivatalos” egyházi gondolkodással, utólagos konstrukció, amely a reformáció előzményeit a valdensekre, Wycliffe vagy Huszra igyekszik korlátozni, elhomályosítva azt a tényt, hogy ortodox és heterodox, középkori és újkori között korántsem húzhatók olyan éles határvonalak, mint egykor gondoltuk. Luther esetében egészen nyilvánvaló, hogy nem „a” középkorral való szakítást képviseli, hanem a középkori hagyomány egyes elemeinek elutasítását, más elemeinek átvételét, illetve továbbgondolását. Történelmi felfogását illetően inkább az ágostoni tradíció követője – bár, ahogy Lendvai megjegyzi, ő sem mentes bizonyos millenarista spekulációktól –, politikai értelemben pedig előbb az egyházi és a világi hatalom radikális elválasztásának híve, ami ugyanúgy középkori elv – bár a könyv állításával ellentétben Gelasius pápa sohasem említett „két kardot” (27. és 29. old.) –, mint az a későbbi, az 1530-

as évekre datálható meggyőződése, hogy a világi uralkodónak mégiscsak joga van egyházi ügyekben avatkozni, sőt kényszerrel alkalmazni az eretnekkel szemben. A legközelebb akkor járunk az igazsághoz, ha elismerjük, hogy Luther teológus és lelkipásztor volt, akinek „vallási tanításából nem következik automatikusan semmiféle társadalmi tanítás” (83. old.), amit egyébként tökéletesen alátámasztanak a lutheranizmus későbbi sorsára vonatkozó fejtegetések, amelyek hol a vesztfáliai béke utáni „ortodox” evangélikus teológiát állítják szembe a Luther eszméit megújító pietizmussal (64. old.), hol a náciizmus idején fellépő Német Keresztényeket a Hitvalló Egyházzal (uo.), nem is beszélve Kant, Fichte és Hegel „büszkén vállalt” lutheránus szellemiségéről (70. old.), bár kétséges, hogy Kant ugyanolyan büszke volt-e erre, mint például Hegel.

A középkorral és a katolicizmussal való szembeállítás logikusan vezet a közös keresztény hagyomány elhanyagolásához: az említett történelemfilozófiai és hatalommegosztási elvek mellett így merül feledésbe a zsarnokölés középkori elmélete, amely nemcsak John of Salisburyé és Aquinói Tamásnál szerepel, de az ellenreformáció jezsuita teológusainál is; a „zsarnokgyilkosság” kálvini említése (100. old.) ehhez képest jóval óvatosabb, és csupán a vallásháborúk későbbi protestáns szerzőinél (Ponet, Goodman, Buchanan) kap nagyobb szerepet.

A reformációtól a forradalomig vezető út tehát legalábbis kacskaringós, és ezt a második rész még inkább megvilágítja: a „hittudatos lutheranizmus” (bármilyen legyen is ez) már a XIX. században szembekerül saját egyház-kormányzatával (az első világháború után a szociáldemokrácia irányában tájékozódó lutheránusok „természetesen ellenzékben vannak” a hivatalos egyházzal szemben), az 1930-as évek választásain a náci protestáns területeken döntő sikereket aratnak, a „nemzeti kormányzat” pedig 1933-ban az evangélikus gyülekezetek 80 százalékának támogatását élvezi (112–114. old.). A szocialista, forradalmi gondolkodás tehát nehezen vezethető le akár Lutherból, akár a lutheraniz-

musból, ezért Lendvai szerint valójában nem is innen, hanem Fichte és Hegel filozófiája felől érthető meg, még ha kapcsolódásuk az eredeti lutheri eszmékhez nem nyilvánvaló is. Labriola, Sorel, Lukács, Dosztojevszkij, Mereskovszkij és Bergyajev képviseli a forradalmi elmélet további kibontakozását, illetve kritikáját: ahogy a névsorból kitűnik, itt már igen messze kerülünk a protestantizmus tárgyalásától, és még távolabbra vezetnek a második rész további fejezetei, amelyek az orosz forradalmat, Lenin és Sztálin személyiségét, a geopolitikai és gazdasági körülményeket, sőt a második világháborút és az azt követő idők eseménytörténetét taglalják csaknem száz oldalon keresztül. A konklúzió ezzel együtt is figyelemre méltó: Sztálin „nagy eredménye”, hogy a Szovjetuniót világhatalommá tette, ez azonban az „orosz nacionalizmus” sikere, és nem az alapvetően internacionalista szocializmusé, amely „a keresztény, fölvilágosult és marxista humanizmus örököse” (252. old.).

A keresztény humanizmus a fentiek szellemében inkább protestáns humanizmust jelent, bár ez a harmadik, az ellenforradalomról szóló rész alapján sem bizonyítható egyértelműen. A tárgyalást Nietzschevel kezdeni, majd Carl Schmitttel folytatni több szempontból is vitatható vállalkozás. Mindenekelőtt a történeti tények miatt: ha nem értünk is egyet az ellenforradalom elsőként Joseph de Maistre által adott definíciójával („nem ellentétes forradalom, hanem a forradalom ellentéte”), akkor is illenék utalni arra, hogy Nietzsche születése előtt ötven évvel már létezett elmélete az ellenforradalomnak. Különösen fontos volna annak megemlítése, hogy Schmitt decizionizmusának nem Nietzsche az elsőrendű forrása (271. old.), akit a *Politikai teológiában* meg sem említ, hanem Hobbes, Maistre, Bonald és Donoso Cortés (lásd Carl Schmitt: *Politikai teológia*. ELTE ÁJK, Bp., 1992. 17., 28., 35. old.). Kiváltképp furcsán hat a kereszténység radikális nietzschei tagadását összekötni Schmitt máshol emlegetett, ha nem is katolikus, de Habermas szerint „katolikus környezet által formált” gondolkodásával (292. old.), ami inkább inszinuáció, mint tényközlés, és nem

véletlenül bukkan fel Heidegger esetében is, bár ott meglepő módon Noltét idézve (510. old.).

A protestáns–katolikus, porosz–bajor, germán–római, haladó–elmaradott, racionális–irracionális szembeállítás mélypontja alighanem Ernst Niekischnek, a nemzeti bolsevizmus apostolának méltatása a könyv 377–381. oldalán. Niekisch 1932-es Hitler-könyvének legfontosabb állításai szerint a náciizmus forradalmi lendületének a müncheni (katolikus) „klerikális-partikuláris” erők „vetettek csejt”, a németiségtől idegen barna inget kényszerítve rá (mint tudjuk, ennek egyszerűbb okai voltak: ezt lehetett olcsón és nagy mennyiségben előállítani), „a szélben büszkén lobogó német zászlók helyére” pedig a fasiszta és katolikus körmenetek lobogói léptek. Úgy tűnik ugyanakkor, hogy Hitlert mégsem kellett különösebben kicselezni, hiszen „vérében ellenreformációs ösztönöket” hordozott (378. old.), a népet „természeti adottságnak” tekintette, mint a katolikus egyház (379. old.), egyébként pedig fanatikus volt, mint Cromwell és a jakobinusok (379. old.). Hogy „Hitler, a fasiszta pápa, nőtlen, ahogy egy igazi paphoz illik” (379. old.), az csupán ízléstelen, annak viszont értelme sincs sok, hogy „ha Róma annak idején habozott, hogy Luthert bíborossá tegye, Hitler még időben a polgári társadalom bíborosává lett emelve” (380. old.). Jellemző, hogy Niekisch nem is a jogállam szellemében, hanem azzal szemben érvel: Hitler fő bűne, hogy a *legalitás* pártjára állt a forradalommal szemben. Hogy miként fér ezzel össze Niekisch másik idézett művének (*Das Reich der niederen Dämonen*. Rowohlt, Hamburg, 1953.) azon állítása, hogy „a liberalizmus szekularizált protestantizmus, miként a fasiszmus szekularizált katolicizmus”, azt ki-kí döntse el maga. Lendvai ennek ellenére úgy véli, hogy Niekisch nagyvonalú, „bár logikailag nem zökkenőmentes” elemzései „közelebb visznek” a nemzetiszocializmus hatalomra jutásának megértéséhez (381. old.). Talán csak annyit szögezzünk le, hogy az eufemisztikus „logikailag nem zökkenőmentes” logikai ellentmondást takar; ellentmondásos premisszákat semmihez sem visznek

közelebb, mivel bármilyen következik belőlük. Hogy az állítások nagy része a tényekkel sincs összhangban, azt egyébként a fejezet számos hivatkozása is elismeri: a katolikus Centrum-párt a protestáns DNVP-vel szemben legalább „megpróbál ellenállni” (380. old.), a náci-párt választóinak 17–30 százaléka katolikus és 70–83 százaléka protestáns (385. old.), 1932-ben a katolikusok és a szociáldemokraták támogatják Hindenburgot Hitlerrel szemben (388. old.), 1933-ban Bajorországban több letartóztatásra kerül sor, mint Poroszországban (396. old.) és így tovább.

Helyesebb volna talán úgy fogalmazni, hogy – ha már az ellenforradalmi gondolkodást szűkebb értelemben a Nietzsche–Spengler–Schmitt–Heidegger vonallal azonosítjuk, akkor – ez a fajta ellenforradalmiság általában a kereszténységgel áll szemben, és nem pusztán egyes újkori formáival. Szemben azzal az állítással, hogy a fasizmus a közép-kor feltámasztása (Niekisch), érdemes a Lendvai által is idézett Ormos Mária találó megállapítására utalni arról, hogy Hitler „alaposan megtanult egy maga által szelektált, összefüggéseiből kibontott és saját tetszése szerint újrakomponált történelmet” (359. old.). Mindez nagyobb összhangban áll azzal a kitételrel is, amely már a mű negyedik, filozófiai konklúziókat összefoglaló részében olvasható a fasizmus történelmietlen, „mindenfélét utópiát és transzcendenciát tagadó” (503. old.) jellegéről. Ez persze – ha jól értjük – a mű elején felvetett eszkatológiai szempont tagadását jelenti, és nem tűnik jogosulatlannak, ha a Gonosz definíciójának mindeddig függőben hagyott kérdését is erről az oldalról közelítjük meg.

Természetesen nem arról van szó, hogy a Gonosz akár a transzcendens, akár a történelmi haladásként felfogott, immanens eszkatológia egyszerű tagadása volna: mint láttuk, a sztálini Szovjetunió annak ellenére „a Gonosz birodalma”, hogy az utóbbival nem vádolható. Mi is hát tulajdonképpen a Gonosz? Vallási értelemben az isteni világrenddel való szembefordulás, kantiánus megfogalmazásban az erkölcsi törvénnyel való szembeszegülés. A kettő azonban lényegét tekintve azo-

nos: „Mivel pedig az erkölcsöt a közösség (illetve a közösség szimbóluma: az istenség) alakítja ki és képviseli, ez a hajlam [...] egyben az önérdék követésének hajlamát és ennek az erkölcsi elv fölébe helyezését mint tagadást is magában foglalja.” (548. old.) A kínzó kérdés persze továbbra is az marad, létezik-e akár az isteni, akár a közösségi erkölcsi elvnek olyan egyetemes meghatározása, amely felé haladva még az óhatatlanul fellépő gonoszt is képesek vagyunk megbocsátani. Ez a kérdés viszont valóban csak a modern politikai filozófiák teológiai eredete felől tehető fel adekvát módon.

NYIRKOS TAMÁS

Olay Csaba – Ullmann Tamás: Kontinentális filozófia a XX. században

L'Harmattan, Bp., 2011. 473 old., 3800 Ft

Az átfogó filozófiatörténetek más országokban népszerű műfajnak számítanak. Hazánk geopolitikai mércével mérve is lepusztult közegében viszont kevés alkalmunk volt e tárgyban *saját* – értsd: magyar szerző(k) által jegyzett – művet kézbe vennünk. A rendszerváltást követő úrt több kiadó nehezen megállapítható kritériumok alapján, esetlegesen tűnő módon kiválasztott angolszász, illetve német művekkel igyekezett betölteni. Világos, hogy ezekkel a könyvekkel mi az egyik alapvető probléma: egy olyan kánonra támaszkodnak, amelynek evidenciája számunkra korántsem evidencia, hiszen számos szerző, illetve fontos mű egyáltalán nem érhető el magyarul, és a szakemberek szűk körén túl egyáltalán nem is ismert idehaza. Nyilvánvaló, hogy ha egy filozófiatörténeti munka *tankönyvként* is igyekszik szolgálni – sőt műfajából adódóan egy ilyen mű nemritkán kifejezetten ezt a feladatot látja és láthatja el –, akkor nem tekinthetünk el ettől a szemponttól.

Az áttörést az Akadémiai Kiadónál a Boros Gábor szerkesztésében, 2007-ben megjelent *Filozófia* vaskos kötet jelentette, amely színvonalában és használhatóságában is egyértelműen túlszárnyalta az addig hozzáférhető műveket, és egyáltalán nem vált kárára, hogy eleve a honi olvasóközönség igényeihez illeszkedett. Ezt az üdvös hagyományt folytatja a jelen kötet is – amelynek egyik szerzője, Ullmann Tamás már a *Filozófia* számos részét is jegyezte. Szögezzük le tehát rögtön, hogy hiánypótló műről van szó, amelynek megjelenése örömhír.

Mindkét kötetéről elmondható, hogy egyaránt képes betölteni a kézikönyv és a tankönyv szerepét; a *Kontinentális filozófia a XX. században* ráadásul arról a korszakról – közvetlen múltunkról – tájékoztat, amelynek rendszeres feldolgozására eddig itthon még kísérlet sem történt. (Kevéssé szorul magyarázatra, hogy az 1964-es, Márkus György és Tordai Zádor által jegyzett *Irányzatok a mai polgári filozófiában* című könyv [Gondolat, Bp., 1964.] fölött eljárt az idő.) A magyar humán tudományoknak egyébként is igen gyakran komoly nehézségeik támadnak azzal, hogy lépést tartsanak a szakma szélesebb színterén zajló eseményekkel; ennek fényében mindenképpen szerencsés, ha ez a könyv lefarag fáziskésésünkből. Feltehetőleg, hogy egy efféle könyv tíz-tizenöt éve nem születhetett volna meg hazánkban – létrejött tehát a két szerző felkészültségén túl a honi szakma nyitottabbá és – talán megengedhető – érettebbé válását is jelzi.

A bevezetés így határozza meg a könyv által megcélzott olvasók körét: „A kötet célközönségét elsősorban azok a filozófusok jelentik, akik nem a XX. századi filozófiával foglalkoznak vagy nem ennek az ún. kontinentális változatával, másodsorban [...] a humán és társadalomtudományokkal foglalkozó elméleti szakembereknek lehet hasznára.” (13. old.) Szerény ez a meghatározás, hiszen „elfeledkeznek” azokról – a filozófiát tanulók, „művelők” jelentős részéről –, akik *kifejezetten* a könyv címében is megjelölt témakörrel, illetve témakörökkel foglalkoznak. Fontos tehát megjegyezni, hogy az egyes fejezetek elmélyültsége számos helyen meghaladja azt a szín-

tet, amit például az egyetemi képzés során Magyarországon a filozófia szakosoktól elvárnak. A könyv tehát a megjelölt célközönségen túl valójában mindenkinek szól, akit akár a legcsekélyebb mértékben is érdekel a filozófia – függetlenül attól, hogy azon belül mivel foglalkozik. Lehet például, hogy egy gyakorló fenomenológusnak a Husserl-fejezet tartalmilag kevés újdonsággal szolgál, ám a szövegrész összeszedettsége és rendszeressége miatt még számára is hasznosnak bizonyulhat.

Ennyit nagyon röviden a könyv erényeiről: nyilvánvaló, hogy az említett *Filozófia* tankönyvvel együtt hosszú években keresztül sikerrel tölthet be egy olyan űrt, amit a filozófiát tanulók, illetve az iránta érdeklődők wikipédia-szócikkek böngészésével, kétes eredetű jegyzetek csereberélésével, régi és – túlzás nélkül lehet mondani – elavult kézikönyvek lapozgatásával igyekeztek pótolni. Természetesen a kötetben található tíz-húsz oldalas mikromonográfiák nem pótolják a tárgyalta szerzők eredeti műveinek tanulmányozását. A cél nem is ez, hanem a szó klasszikus értelmében vett *bevezetés*: a fejezetek az első szempontokat igyekeznek megadni a tárgyalta szerzőkhöz, a későbbiekben aztán ki-ki maga dönti el, mit tud velük kezdeni. A mű színvonalát jellemzi ugyanakkor, hogy a pusztá bevezetésnél általában többet is ad: a legtöbb fejezetet azoknak is érdemes olvasniuk, akik már tudnak vagy tudni vélnek valamit a tárgyalta szerzőkről.

A könyv legnagyobb erénye, hogy általában jó arányba kerül egymással egy-egy szerző gondolatainak *ismertetése* és e gondolatok *problematizálása*. E kettő természetesen nehezen választható el egymástól; mégis érezhető, hogy a legtöbb kézikönyv kizárólag az elsőt tekinti feladatának, és megelégszik a pusztá információközléssel. Mindenki tudja azonban, hogy egyetlen valamirevaló filozófiai gondolat sem fejezhető ki értelmesen egy vagy több kategorikus állítással; különösen igaz ez a XX. századi kontinentális gondolkodókra (és leginkább a Sartre utáni francia gondolkodókra), akik a kifejezéssel küzdve olykor odáig mentek el az önreflexivitásban, hogy a régi filozófiái zsargonokra már

semmilyen sem emlékeztető nyelvet hoztak létre. A kötetet olvasva mindezenre elmondható – ami korántsem állítható minden, hasonló típusú könyvről –, hogy Olay és Ullmann *értik*, amiről írnak.

Lássuk a kérdéses mozzanatokat. Többször „szerzőket” emlegettem, ugyanis a könyv kilenc fejezetének elejét alkotó előszavak egy kivétellel rendkívül, feltűnően rövidek, alig egy-két oldalasak. Érthető ez például az első fejezetnél (*Fenomenológia*), itt ugyanis kevésbé lett volna értelme Edmund Husserl munkásságának tárgyalása *előtt* túlságosan elmélyülni a fenomenológia sajátosságainak elemzésében. Amit itt a fenomenológiáról el lehetne mondani, azt kézenfekvőbb a husserli mű tárgyalásában részletesebben kifejteni. Valamelyest más a helyzet például az utolsó fejezettel (*A posztmodern*). A bevezető szakasz itt is csupán másfél oldal. Ezután tizenöt, illetve tíz oldalban van szó Lyotard-ról és Baudrillard-ról. Kétségtelen, hogy előbbihez szokás kötni a fogalom feltalálását (lásd *A posztmodern állapot* című kétséges színvonalú művét), utóbbi pedig tipikusan posztmodern szerzőnek számít. De mit is jelent ez? Valamit bizonyára jelent, de hogy mit, az nem derül ki a könyvből, ugyanis „a posztmodernről” szóló fejtegetések egyrészt kurták, másrészt – legalábbis itt – már túlságosan az általánosságok szintjén mozognak. Persze nehéz valami kerekét mondani a kérdésről három bekezdésben, de akkor miért nem lehettek egy kicsivel árnyaltabbak és terjedelmesebbek ezek a bevezető szakaszok?

A kilenc fejezet közül csupán az egyik, a strukturalizmusról szóló kapott hosszabb és jelentősebb bevezetést. Hogy miért épp ez, arra nincs magyarázat. Ez az egyetlen bevezető, amely maga is külön szakaszokra tagolódik – világos és jól megírt szöveg, amely sikerrel mond valamit általában a strukturalizmusról (tegyük ezúttal félre a tipologizálásból adódó problémákat). Annál feltűnőbb ezek után, hogy a többi nyolc fejezet egyike sem kapott értékelhető, önálló bevezetést. A dolog hátterében éppen a „kontinentális filozófia” önértelmezése állhat: művelői nagyjából mind egyetértenek abban a (hermeneutikai)

alapelvben, hogy a filozófia mint tevékenység elválaszthatatlan a szövegek, vagyis a más szerzők műveinek olvasásától. Érthető, hogy például Huoranszki Ferenc, illetve Tózsér János analitikus metafizikáról szóló átfogó könyvei egyértelműen *problémaorientáltak*, míg a jelen kötet nem problémákra, még csak nem is irányzatokra, hanem egyes szerzőkre fókuszál. Ez rendben is van, ám ahhoz, hogy itt ne pusztán harminchárom kismonográfiát olvassunk (összesen ennyi szerzőt tárgyal külön a könyv), érdemesebb lett volna erősebben és hangsúlyosabban, valamivel nagyobb terjedelemben kitérni az egyes irányzatok, izmusok, trendek stb. tárgyalására. Ez azért is gyümölcsöző megoldás lehetett volna, mert például a Frankfurter Iskola-fejezetben a kevésbé jelentős Max Horkheimerről szóló szakaszt ki lehetett volna hagyni, és azt, amiért Horkheimer (történetileg) talán még érdekes, három mondatban el lehetett volna mondani ebben a bevezetőben. Ebben a fejezetben egyébként is nehezen érthető, hogy Horkheimer és Adorno Walter Benjamin *előtt* kerül sorra, ami nemcsak kronológiailag, de logikailag is nehezen igazolható. Ezzel egyébként a fejezet szerzője is tisztában van, ugyanis Adornóról írva számos ponton jelzi, ha egy-egy gondolat kapcsán Benjamin hatásáról beszélhetünk. (Érdekesebb lehetett volna ez a *Neomarxizmus és Frankfurter Iskola* fejezet, ha nem Habermasé, hanem mondjuk Sloterdijké vagy Agambené a végszó. Ők éppen Horkheimer kiiktatása esetén juthattak volna a számukra azért oldalszámozott. Tárgyalásuk azért is gesztusértékű lehetett volna, mert kicsivel kijebbné tolnák a könyv időbeli határát.)

Persze az egyes szerzők jelentőségéről hosszan lehetne vitatkozni: recensens szerint például Canguilhem helyett (vagy mellett) érdemesebb lett volna Kojève munkásságát tárgyalni, már csak azért is, mert Hegel-előadásai (1933–1939) köztudottan alapvetően befolyásolták a franciaországi filozófiát. Ennek tehát történeti és tematikus jelentősége is volna. Nehezen megmagyarázható, hogy az 1911-ben elhunyt Dilthey miért számít XX. századi szerzőnek – jelentősége persze kétségtelen, de ezt talán szerencsés-

sebb lett volna a vonatkozó nagyobb egység (*Hermeneutika és egzisztencializmus*) bevezető szakaszában, tömörebben tárgyalni. Dilthey az egész könyvből kilóg, érezhetően az „előzmények” fiókjából lett ideráncigálva. Egyébként is a *Hermeneutika és egzisztencializmus* fejezet a leginkább heterogén: már az sem világos, mi köze – vagy miért kell, hogy köze legyen – egymáshoz a címben megnevezett két fogalomnak; az egyoldalas bevezető erre nem ad választ, sőt a kérdést sem teszi fel. Ennél is aggasztóbb a szerzők névsora: Dilthey, Heidegger, Jaspers, Gadamer, Arendt és Charles Taylor. Dilthey nem XX. századi szerző, Jaspers ilyen terjedelmű tárgyalása nem igazán indokolt, Arendt és Taylor pedig, mint a bevezető is mondja, csupán a „szoros tartalmi kapcsolódások” (97. old.) miatt került ide. A félreértések elkerülése végett: az egyes szerzőket tárgyaló részek itt is jól sikerültek és informatívak. Arendt és Taylor azonban nem illik ebbe a skatulyába: előbbi tudvalevőleg filozófusnak sem tartotta magát, utóbbi felbukkanása pedig azért is meglepő, mert – mint megtudjuk – a „filozófiai antropológia” művelőjének tekintette magát.

Mindez jelzi, hogy a diszciplináris kérdések nincsenek kellő alaposággal átgondolva. Nem az a probléma, hogy emiatt egyes szerzők esetleg kevéssé indokolt helyen bukkannak föl, vagy hogy a tárgyalt kilenc irányzat elhatárolása egymástól, illetve viszonya egymáshoz kifejtetlen marad; a valódi probléma az, hogy egész témakörök hiányoznak.

Hol van a politikai filozófia? Már az előszó is a kontinentális filozófia alapvető jellemzőjének nevezi a „kritikai szellemet”. Számos fejezet utal a tárgyalt szerző(k) politikai elkötelezettségére. Valóban, az egész évszázad gondolkodása hihetetlenül erősen átpolitizált. Ennek fényében mindenképpen ki lehetett, sőt ki kellett volna térni a politikai filozófia hagyományára. Például John Rawls ne volna a század harminchárom legfontosabb filozófusa között?

Hol van a tudományfilozófia? A tudományfilozófiának természetesen van egy többé-kevésbé világosan elkülöníthető, analitikus ága, de van egy

olyan is – Popper, Feyerabend, Kuhn stb. –, amelynek mindenképpen helye volna a jelen kötetben.

Hol van a vallásfilozófia? Hol vannak az óriási hatású, forradalmi gondolkodók, akik új lehetőségeket nyitottak a zsidó és keresztény hagyomány filozófiai tárgyalásában? Hogy-hogy nem esik szó a *religious turn*-ról, ami sokak szerint a kései XX. század legfontosabb filozófiai eseménye?

És utoljára, de nem utolsósorban: hol van a feminizmus?

Ezek a hiányok annál fájóbbak, ha meggondoljuk, hogy a könyv kilenc fejezetéből az utolsó három, mondjuk így, nem különül el élesen egymástól: posztstrukturalizmus, dekonstrukció, posztmodern. A dekonstrukció-fejezet egyetlen szerzőt tárgyal, Derridát. A fejezethez háromoldalas bevezető tartozik, de már ebben is túlnyomórészt Derridáról esik szó. Nancy, Lacou-Labarthe és Kristeva csak egy felsorolásban kerül elő. Mi értelme „a” dekonstrukciónak beszélni, ha valójában csak Derridáról van szó? Kézenfekvő lett volna itt legalább említést tenni a feminizmusról, ha másért nem, azért, mert Derrida néhol saját magára is mint feministára hivatkozik.

Persze nyilvánvaló, hogy a teljesség követelményének meglehetősen nehéz megfelelni. Mégis úgy vélem, a fejezetek elosztásával a szerzők túlságosan nagyvonalúak voltak – ez a kilenc szakasz azt a benyomást kelti, mintha itt ténylegesen *mindenről* szó esne. Ám az említett politika-, tudomány- és vallásfilozófia területén is sokkal jelentősebb dolgok történtek, semmint hogy szó nélkül át lehetne feleltük siklani – főként, amikor kétséges jelentőségű szerzőknek még ezzel együtt is sikerült helyet szorítani. Ezek a mulasztások az egész kötetnek kissé ad hoc jelleget kölcsönöznek. Mindez nem változtat azon, hogy az előttünk lévő szöveg, illetve szövegek – főként tankönyvi célokra – többnyire kiválóan használhatók, ámde mégis fontos látni, hogy a „representativitás” (13. old.) követelményének nem sikerült maradéktalanul megfelelni. (Csak zárójelben említem az utolsó, kínos kérdést: hol van Wittgenstein? Sehol, annak ellenére sehol, hogy egyébként számos utalás történik rá. Persze lehet azt mondani, hogy Wittgenstein

analitikus filozófus, de mindannyian tudjuk, hogy ez így egyszerűen téves, sőt értelmetlen állítás. Wittgensteinről legalább az előszóban kellett volna mondani valamit.)

A legfontosabb mindenesetre az, hogy az egyes szerzőkre vonatkozó szakaszok többnyire jól használhatók – de itt sem mehetünk el az olykor hullámzó színvonal mellett. Az igen hosszú Lukács-fejezet például meglepően nagy terjedelemben tárgyalja *Az ész trónfosztását*, ezzel szemben Lukács esztétikájáról szinte semmit nem mond. Az eldologiasodást „megvilágítani” igyekvő passzus pedig így hangzik: „A [sic!] eldologiasodás (Veddinglichung) [sic!] több rétegű [sic!] jelensége Lukács számára azt jelenti, hogy a kapitalista társadalom kialakít tagjaiban egy eldologiasító szemléletet, amelynek eredményeként a társadalom viszonyai maguk eldologiasulnak.” (263. old.) Nehéz elképzelni, hogy egy ilyen „tájékoztatásból” bárki okulni tudna. A mondat láthatóan nem csak a helyesírási hibák miatt menthetetlen. A jól induló Foucault- és Deleuze-fejezetek is kissé kifulladásra kerülnek a végére, szárazzá és túlságosan jegyzetszerűvé válnak. Kiemelendő viszont a kiváló és megvilágító erejű Lacan-fejezet (önmagában örömhír a döntés, hogy ez a szerző helyet kapott a kötetben), illetve a Derrida-szakasz első fele, amely a dekonstrukció alapproblémáit a Husserlrel folytatott vitából (tehát az életmű legkorábbi részéből) olvassa ki.

Mindezen túl, a terjedelmes és óriási anyagot mozgató könyv óhatatlanul is hibázik itt-ott. Az viszont nem hiba, hanem botrány, hogy egy „kézikönyvben” (12. old.), vagyis tankönyvben „Schopenhauer” (sic!) (294. old.) és „Adrono” (sic!) (285. old.) szerepeljen. Nem a szerzők mulasztásáról van szó, hanem arról az egyre tragikusabbá váló könyvkiadási gyakorlatról, amely úgy retteg egy korrektort megfizetésétől, mint ördög a szenteltvíztől.

Egyedül a pénzhiánnyal magyarázható az is, hogy nincs névmutató, amelyre pedig egy ilyen könyv esetében egyértelműen szükség volna. A fejezetek végén lévő bibliográfiák hasznosak, bár néhol kissé rögtönzöttnek tűnnek. Bachelard-nál például

nem szerepel az egyik legjelentősebb mű, *A tér poétikája*, amely időközben magyarul is megjelent (Kijárat, Bp., 2011.). Több helyen is látszik, hogy a bibliográfiát nem frissítették a kötet megjelenésének idejére. Néhány helyen vannak üresjáratok is a szövegben, abszurdnak, sőt méltatlannak tűnik például a Lévinas-fejezetet így zárni: „Írásaival és gondolataival nagy hatást gyakorolt.” (237. old.) – Az ilyen sorokat és a gépelési hibákat egy határozottabb szerkesztésnek kellett volna korrigálnia.

A kritika és akadémuskodás után azonban szeretném megismételni: 1. a könyv hiánypótló, 2. a fejezetek többsége igen magas színvonalú, 3. nem kétséges, hogy tankönyvként, illetve az érdeklődőknek szóló bevezető műként is remekül használható. Néhány konceptuális kérdés megoldatlansága ellenére nemcsak terjedelmileg, de minőségileg is elmélyítette azt az egyébként szintén színvonalas szakaszt, amelyet az említett *Filozófia* tankönyv a múlt századnak szentelt. Jelentős teljesítmény, hogy a primer ismeretek átadásán túl a szerzők többnyire kritikailag viszonyulnak a tárgyalt anyaghoz, és képesek azt problematizálni. Ha eljutunk egészen a 473. oldalig, ott jó érzéssel olvashatjuk majd a Baudrillard-tól származó utolsó sort: „Minden radikális elemzés ragyogó optimizmust áraszt.”

BARTÓK IMRE

Kovács András: The Stranger at Hand

ANTISEMITIC PREJUDICES IN POST
COMMUNIST HUNGARY

Brill, Leiden, 2010. 211 old. €93
(*Jewish Identities in a Changing World*,
15)

A kéznél lévő idegen – kevés könyv címe tömöríti olyan frappánsan a tartalmát, mint Kovács András antiszemitizmusról írt monográfiája, mely 2005-ben magyarul is megjelent, és most bővített és aktualizált formában,

frissebb empirikus kutatásokkal kiegészítve az amerikai–holland Brill kiadó jóvoltából angol nyelven is.

Igény ugyanis nemcsak lenne, de van is az idegenekre. Robins és Post alaptétele, amely szerint minden csoportnak, nemzetnek és társadalomnak szüksége van ellenségre (Robert S. Robins – Jerrold M. Post: *Political Paranoia. The Psychopolitics of Hatred*. Yale University Press, New Haven – London, 1997), az idegenre is igaz. Az idegen nem feltétlenül azonos az ellenséggel, és a két, mindig politikailag teremtett és „felépített” csoportnak más is a funkciója. Az ellenségre azért van szükség, hogy összetartó, mozgósítható közösséget kovácsoljon magával szemben. Ahogy Hoffer találóan megfogalmazta: „A tömegmozgalmak kifejlődhetnek és elterjedhetnek istenbe vetett hit nélkül, ördögbe vetett hit nélkül azonban soha.” „Az ideális ördög külföldi” – tette hozzá (Eric Hoffer: *The True Believer: Thoughts on the Nature of Mass Movements*. Harper, New York, 2002. 89. és 91. old.). És valóban: az idegen és az ellenség sokszor egymásba játszik. Az idegen azonban „boldog békeidőkben” is jó szolgálatot tehet: segít a csoportnak abban, hogy megvonja saját (tényleges és szimbolikus) határait, meghatározza saját értékeit és normáit, kialakítsa tagjainak identitástudatát. Az idegen az, aki bár a közelünkben vagy köztünk él, mégsem tartozik közénk. A jó idegen a „kéznél lévő idegen”, aki ellenazonosulási „referenciapontként” folyamatosan jelen van, gazdasági, társadalmi vagy politikai krízisek esetén „elővehető”, és a problémák okaként azonosítható.

Kovács András – Shulamit Volkov elméletére támaszkodó – *posszibilista* megközelítése szerint közel sem törvényszerű, hogy az idegen mindig a zsidó legyen, illetve hogy minden körülmények között a zsidó váljék a fő ellenséggé. Elveti a vallási ellentétékből eredeztetett, a keresztény antijudaizmusban gyökerező zsidóellenesség folytonosságát és „örökkévalóságát”, így a modern nyugati társadalmak elkerülhetetlen antiszemitizmusát hirdető szubsztancialista elméletet. A történelmi múltban gyökerező antiszemita előítéletek, a társadalomfejlődés zavarai és a zsidóellenességet

„tápláló” ideológiai környezet külső események hatására bekövetkező baljós együttállásai azonban mindig újratermelhetik a zsidók „idegenszerűségét” hangsúlyozó antiszemitizmust. Különösen a kelet-európai régióban, ahol a térség nemzetei, felszabadulva az államszocializmus nemzetállami törekvéseket és nemzeti azonosulást inkább elnyomni törekvő politikája alól, megváltozott és átalakult államszervezeti keretekben éppen önmaguk (újra)definálásának súlyos problémáival küzdenek. Az elhatárolódás és a megkülönböztető nemzeti vonások azonosításának problémájára sokszor éppen az idegenek (gyakran a zsidók) azonosításán és „nemzeti-etlenségük” kidomborításán alapuló sovinszta válaszok kínáltak és kínálnak ma is a kézenfekvő „megoldást”. Ez persze nem új keletű jelenség: a XVIII–XIX. században, a nemzetállamok kialakulásakor, a kultúrnemzetek „megformálásának” folyamatában is jellemző volt, hogy a nemzeti közönség összetartozását erősíteni hivatott nemzeti jellegzetességek (nyelv, szokások, hősök, történelmi előképek) lázas keresgélésének folyamatában a kultúr-nemzet koncepciójába nehezebben illeszkedő, részben eltérő kulturális háttérrel és történelemmel rendelkező zsidók nyújtották az elugaszkodási pontot. Az ennek nyomán felerősödő asszimilációs nyomásra pedig a zsidók nem tudtak jó választ adni. Ahogy Karády Viktor (Antiszemitizmus és nemzetállam-építés. Európában. *Kritika*, 2011. március, 23. old.) megfogalmazza: „A nemzetállam-építés egyik sarkalatos eleme volt a népesség kulturális homogenizációja és integrálása a nemzetideológia égisze alatt. A zsidók kétféle módon reagálhattak erre az asszimilációs kihívásra. Vagy úgy, hogy visszautasították, és evvel automatikusan kiváltották az asszimilátlanság s az így demonstrált »nemzetidegenség«, s következképpen a »nemzetellenesség« vádját. Vagy úgy, hogy elfogadták ezt, s evvel egyben lehetőséget adtak több formában történő gyanúperbe fogásuknak. Ez utóbbiak vádpontjai a tökéletlen vagy felszínes akkulturáció és a túlságosan sikeres, de nem tényleges, »szinlelt« azonosulás és integráció között ingadoztak. (Innen manapság nálunk az

»idegenszívűség« alig kódoltan antiszemita jobboldali toposza is.)»

A zsidóellenességet a maga esetlegességében és nem determinisztikus örökkévalóságában vizsgáló posszibilista elméletek érvényességét egyértelműen alátámasztani látszanak a szerző idősoros kutatásai, amelyek a rendszerváltást követően az antiszemitizmus jelentős hullámzását mutatták ki. Növekvő zsidóellenességet jellemzően a gazdasági nehézségek és átalakulások (a rendszerváltás és az azt követő megszorítások), illetve a politikai változások (választások, a 2006-os „politikai földrengés”) éveiben láthatunk kirajzolódni a számokból. Fontos a szerzőnek az a lengyel kutatókéval összhangban álló eredménye, hogy a parlamenti választások idején rendre felerősödnek az antiszemita érzületek (vö. Mirosław Kofta – Gifford Sedek: *Conspiracy Stereotypes of Jews During Systemic Transformation in Poland. International Journal of Sociology*, 35 [2005], 1. szám, 40–64. old.). A magyarázatok némileg eltérnek, de – amennyiben hiszünk abban, hogy általános jelenséggel állunk szemben – jól illeszthetők egymáshoz. A lengyel kutatók választókra fókuszáló magyarázata szerint az antiszemita összeesküvéses sztereotípiákkal jellemezhető választók körében a szavazás előtt felerősödik egyfajta „önvédelmi”, mozgósító erejű félelem, mely szerint a nagy hatalmú, részben láthatatlan (a politikai erők „mögött” meghúzódó) zsidó csoportok jutnak hatalomra, és hajtják uralmuk alá a politikai közösséget. Kovács András pedig a politikai szereplőkben keres és talál magyarázatot arra, hogy „az antiszemita politikai agitáció, illetve annak elutasítása a magyar választási kampányok rendszeres és jellegzetes vonása” (125. old.). Ez a két tényező egyszerre érvényesülhet akár olyan országokban is, ahol gyakorlatilag nincsenek vagy már nincsenek zsidók (mint például Lengyelország).

Az antiszemitizmus hektikus hazai ingadozása két szempontból is fontos. Egyrészt aktualitást ad a könyv új, bővített angol kiadásának. A könyv hátoldali ajánlója deklaráltan is az elmúlt évek politikai fejleményeire – főképp a hazai szélsőjobboldalnak a rendszerváltás óta példátlan, szavaza-

tokban is látványosan kiütőző megerősödésére – adható magyarázatként utal a magyarországi antiszemitizmusra. Míg a korábban a regionális antiszemitizmus-vizsgálatok „leghálásabb” terepének számító Lengyelországban a legfrissebb vizsgálatok az antiszemita érzületek elhalványulását mutatják (Michał Bilewicz – Ireneusz Krzeminski: *Anti-Semitism in Poland and Ukraine: The belief in Jewish control as a mechanism of scapegoating. International Journal of Conflict and Violence*, 4 [2010], 2. szám, 234–243. old.), (és a korábban kormányzó, erősen antiszemita radikális jobboldali pártok, mint az Önvédelem és a Családok Ligája gyakorlatilag eltűntek a politikai térképről, Kovács András vizsgálataiból a hazai antiszemitizmus csökkenő trendje nem olvasható ki – sőt. És bár a hazai radikális jobboldal megerősödésének nem kizárólagos oka a választók bizonyos körében virulens antiszemita érzület (a Jobbiknak a cigányokkal szembeni, széles körben élő ellenérzéseket kiaknázó romaellenes retorikájának szerepe ebben sokkal hangsúlyosabb), az mindenképpen igaz, hogy általában a hazai szélsőjobb, és konkrétan a Jobbik ideológiájában az antiszemitizmus és az antiszemita világösszeesküvés-elméletek mindig fontos, axiomatikus szerepet tölthettek be egyfajta világmagyarázati keretként, a társadalmi problémák és bajok végső, további magyarázatot nem igénylő forrásaiként.

Az antiszemitizmusnak a zsidó-magyar viszonyok változásával nem magyarázható időszakos erősödés-gyengülése azt is mutatja: korunk antiszemitizmusa egyáltalán nem csak a zsidókról és nem csak a zsidóknak szól. Ezért lehet oly elterjedt a világ egyes országaiban a „plátói antiszemitizmus”, azaz az antiszemitizmus zsidók nélkül. És ezért lehet – ahogy Kovács András vizsgálatai is kimutatják –, hogy a „zsidózók” jelentős része nem konkrét, személyes ismeretségeken és tapasztalatokon alapuló ellentéteket, hanem absztrakt, szimbolikus konfliktusokat, „kulturális kódokat” jelenít meg és használ. A kortárs antiszemita diskurzusok logikája (például a Kovács által is említett „magunkfajta – magukfajta” dichotómia) alapján szinte bárki lehet zsidó és nem zsidó. A kiválasztás önkényes, a szemben álló, konstruált csoportok határai folyamatosan és dinamikusan változnak, permeábilisak. Gyakorlatilag bárkiből lehet zsidó, akit az antiszemitizmus „politikai vállalkozói” az aktuális politikai konstellációban idegennek („liberális”, „progresszív”, nyugatos”, „magyartalan”), a saját nemzethez nem tartozónak, a nemzeti közösség szempontjából „persona non grata” minősítenek.

VAN-E ÚJ A NAP ALATT?

Recenzióban az eredeti, 2005-ben megjelent könyv részletes elemzésére nem vállalkozom. A monográfia megjelenését követően Enyedi Zsolt írt részletes bírálatot a könyv megközelítéséről, a magyarázati modellekről, illetve az alkalmazott módszerekről. A bírálatra válasz, majd arra viszontválasz született (*BUKSZ*, 2007. nyár és tél). Az éles, de rendkívül színvonalas és lényeglátó vita áttekinti az antiszemitizmus-kutatások legfontosabb módszertani és elméleti dilemmáit. Az alábbiakban inkább arról lesz szó, amiben a jelenlegi kötet többet, újabbat nyújt, mint a 2005-ben kiadott monográfia: a szerző a korábbi adatfelvételeket egy 2006-os és egy 2009-es kutatással egészíti ki, és a legfrissebb események tükrében tekinti át ismét a közéleti „utat” a zsidóellenes véleményektől a napjainkban erősödő politikai antiszemitizmusig. Továbbá a könyvbe bekerült egy teljesen új szempontot érvényesítő alfejezet is (II/4.), amelyben Kovács András az „új antiszemitizmussal”, a túlzó és aránytalan Izrael-kritikával, illetve az Amerika- és a zsidóellenesség összekapaszkodásával kapcsolatos kutatásainak eredményeit tekinti át. Mint ahogy az egész kötetről, az új fejezetekről is elmondható, hogy sokoldalúan közelítik meg az antiszemitizmus valóban összetett kérdéskörét, átfogó és árnyalt képet adva a hazai zsidóellenességről a hazai és külföldi olvasók számára.

Az „új antiszemitizmus” élénk közéleti és társadalomtudományi viták tárgya világszerte (az *International Society of Political Psychology* 2011. évi, isztambuli konferenciáján két szek-

cióülés is foglalkozott vele), Kovács András ugyanakkor Magyarországon elsőként vállalkozott a jelenség operacionalizálására és szisztematikus empirikus kutatására.

Az új antiszemitizmussal kapcsolatban szociológiai-szociálpszichológiai szempontból két alapvető kérdés vethető fel:

1. Létezik-e egyáltalán (tehát valóban új-e az új antiszemitizmus? (Elkülöníthető-e a „klasszikus” és az „új” antiszemitizmus attitűdnyalábjá; elkülöníthető-e az új antiszemiták és a régi antiszemiták köre; más-e az új antiszemitizmus funkciója?)

2. Elválasztható-e egymástól a „legitim Izrael-kritika” és az új antiszemitizmus?

Kovács András az adatok elemzése alapján mindkét kérdésre igenlő választ ad.

Az új antiszemitizmussal kapcsolatos fenti kérdések politikai viták tárgyául is szolgálnak. Sokan (Nyugat-Európában elsősorban a politikai baloldalon) vitatják, hogy az új antiszemitizmus mint politikai jelenség egyáltalán létezik-e. Ezen álláspont képviselői szerint az Izrael-ellenesség és a zsidóellenesség (bár egyes esetekben valóban fedi egymást) két különálló jelenség, melyek közé alaptalan egyenlőséget tenni. (Vö. Norman G. Finkelstein: *Beyond chutzpah: on the misuse of anti-semitism*. University of California Press, Berkeley, 2005.) Sőt nemcsak alaptalan, de kontraproduktív is: „Ez a zavar [az „új antiszemitizmus” fogalma – K. P.] azon mccarthyi hevülettel társítva, hogy minden ágy alatt antiszemitákat találjunk, minden bizonnyal maga is jelentősen hozzájárul a zsidókkal szemben ellenséges klíma kialakulásához. A végeredmény pedig: a dolgok még rosszabbak lesznek azok számára, akiket ezek a szerzők [az „új antiszemitizmus” fogalmának bevezetői – K. P.] meg akarnának védeni” – állapítja meg Brian Klug (*The Myth of the New Anti-Semitism*. *The Nation*, 2004. január 15.) Az is visszatérő és igen nehezen eldönthető kérdés, hol húzódik a határ Izrael kritikája és az új antiszemitizmus között. Az új antiszemitizmusról író szerzők gyakorlatilag mindegyike megemlíti, hogy Izrael kritikája önmagában nem, csak

a „túlzó”, „igazságtalan”; „aránytalan”, kritika marasztalható el antiszemitizmusként. (Egy magyar példa: Gadó János – Novák Attila – Szántó T. Gábor: *Új Antiszemitizmus*. Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, Bp., 2007.) Mivel azonban ezek a határok csak rendkívül önkényesen húzhatók meg, részben jogosak azon kritikák, amelyek szerint az új antiszemitizmus képlékeny fogalma valóban könnyen felhasználható minden, Izrael állammal kapcsolatos kritika automatikus antiszemitizmusként való megbélyegzésére, bármilyen bírálat létjogosultságának megkérdőjelezésére. A fogalmak tisztázása ez esetben azért is különösen fontos, mert Izrael legádázabb kritikusai Nyugaton gyakran éppen zsidó származású (baloldali) értelmiségiek, akiket nehéz „visszakézből” antiszemitának bélyegezni. A kérdés pedig politikailag soha nem volt olyan aktuális, mint manapság, amikor Palesztina tagfelvételi kérélmé az ENSZ asztalán fekszik, így az Izraelhez és Palesztinához való viszony minden állam számára különösen aktuális kérdéssé válik.

Kovács András szerint az új antiszemitizmus (melybe ő a holokauszt-tagadó és -relativizáló véleményeket is beleérti, lásd 123. old.) olyan témákat talál magának, amelyek akként teszik lehetővé az antiszemita vélekedések megformálását, hogy egyben legitimálják nyilvános artikulációjukat. Az Izrael államhoz való viszonyt illetően ez olyan bírálatot jelent, amely „túl-megy a normál kritika határain”, tehát más mércével méri Izraelt, mint a többi államot, elvitatja tőle a létezés jogát (míg más államoktól nem), és Izrael vitatott cselekedeteit mint a „zsidók” kollektív akcióit marasztalja el.

Kovács András 2006-os adatai arra utalnak: ez a fajta antiszemitizmus létezik, és jól elkülöníthető mind az „egyszeri” Izrael-kritikától, mind a régi, „klasszikus” (vallási, etnocentrikus, politikai) antiszemitizmustól. Új antiszemiták tehát a kutatás szerint léteznek, ugyanakkor – a kutatás megnyugtató eredményeként – arányuk elmarad az egyes nyugat-európai országokban (például Németországban) mért szinttől. Az adatok alapján úgy tűnik továbbá, létezik „*antiszemitizmus-mentes*” *Izrael-kritika* – a kuta-

tás komoly érdeme, hogy empirikus adatokkal igazolja ennek a distinkciónak a létjogosultságát és szükségességét. Ez főleg a liberális (harminc év alatti) fiatalságra jellemző, amely elutasítja a posztkommunista rendszert, ugyanakkor univerzalizmusa miatt egyszerre fordul szembe a magyar nacionalizmussal (és annak gyakori velejárójaként az antiszemitizmussal) és *Izrael* nacionalistának, agresszívnek tartott politikájával. Jellemző különbség, hogy míg Nyugaton a radikális Izrael-kritika (és az új antiszemitizmus) rendszerint a politikai (szélső) baloldalhoz köthető, miközben az erősen muszlimellenes radikális jobboldal egyre inkább filoszemitává és Izrael-támogatóvá válik, nálunk ez a fiatal csoport inkább jobboldali liberális. A fiatal baloldal Nyugaton jellemző antiszemitizmusa és Izrael-ellenessége a hazai mintából egyáltalán nem olvasható ki.

Még érdekesebb eredmény, hogy nemcsak hogy nem minden Izrael-kritikus antiszemita, de nem is minden antiszemita kritikus Izraellel szemben. A vizsgálat leggroteszkebb csoportját az *Izrael-barát antiszemiták* jelentik, akik az előző csoportnak szinte minden szempontból inverzét alkotják: idősebbek (50–59 évesek) baloldali-konzervatívok, és jelentős részük tagja volt a korábbi állampártnak. Ezen, ismeretlen méretű csoport értelmezésére ugyanakkor a szerző nem fordít olyan gondot, mint az előzőre, felmerülhet tehát az a kérdés is, hogy valóban létezik-e a csoport, vagy csak a (politikai közvélemény-kutatásokban gyakorta előforduló) következtelen, véletlenszerű választási mintázat véletlen terméke-e.

Az elkülönítés szempontjából fontos, hogy az új antiszemitizmussal kapcsolatos attitűdtételeket (Izrael náci Németországhoz hasonlítása, a magyar zsidók lojalitásának feltételezése Izraelhez, az amerikai politika „zsidóvezéreltségével” kapcsolatos vélekedés) a változók mögötti rejtett dimenziókat kirajzoló főkomponenselemzés külön „nyalábbá” rendezi, és ezen új antiszemitizmus változóegyüttestől elkülönülnek azon állítások, amelyek Izrael önvédelmének igazságosságáról, illetve Izrael szomszédainál progresszívebb politikájáról

szólnak („Izrael-faktor”, 127. old.). Az új antiszemitizmustól ráadásul elkülönül a „rég” antiszemitizmus is (bár itt a két faktor számszerű statisztikai kapcsolata nem teljesen egyértelmű [129. old.]), jóllehet a szerző is utal rá, hogy a „klasszikus” politikai antiszemitizmus és az új antiszemitizmus attitűdállításai erős együttállást mutatnak.

A módszertani újítások azonban néhány további fontos kérdést is felvetnek. Egyrészt, az „Izrael” és az „új antiszemitizmus” attitűdfaktorok elkülönülését nem okozhatta-e egyszerűen az a tény, hogy a hozzájuk tartozó állítások iránya ellentétes volt? Azok ugyanis, akik az új antiszemitizmus tételeivel egyetértettek, Izraellel és a zsidókkal szembeni elutasításukat fejezték ki (pl. „*Izrael ugyanazt csinálja a palesztinokkal, mint amit a náciák csináltak a zsidókkal*”). Az Izrael-faktor tételeivel való egyetértés ezzel szemben éppen hogy Izrael-barát álláspontot tükrözött (pl. „*Izrael igazságos önvédelmi háborút vív támadói ellen*”). Gyakori jelenség, hogy a faktoranalízis során – a válaszok átkódolását követően is – éppen az ellentétes irányú állítások rendeződnek külön dimenzióba.

A kérdőíves módszerekkel vizsgálható-e egyáltalán – s ez a második fontos dilemma – az a kérdés, hogy az új antiszemitizmus a „rég” antiszemitizmus politikailag korrekt „pótléka”-e, továbbá hogy mi a pontos viszony az Izrael-kritika és az új antiszemitizmus között. Az új antiszemitizmus fogalma ugyanis éppen azt implikálja, hogy ez a fajta zsidóellenesség pszichológiailag egyáltalán nem új; a zsigeri Izrael-ellenesség csak a régi antiszemitizmus új köntösben való felbukkanása – ebből a szempontból itt mintha az antiszemitizmus „örökkévalóságát” és makacs újratermelődését hangsúlyozó szubsztancialista elméletek gondolatvilága köszönne vissza). Az új antiszemitizmus fogalmi teoretikusai szerint Izrael államával szemben voltaképpen a klasszikus antiszemitizmusra jellemző vádak élednek újra; például Alan Dershowitz szerint (Alan Dershowitz: *The Case for Israel*. Wiley, San Francisco, 2003.) Izrael lett a „zsidó a nemzetállamok között”. Ennek alapja a jelenség pszichológiai funkciója

és tartalma nem, csak a rá jellemző kifejezésmód új. Aki tehát politikai állásfoglalásai során, társas környezetében és/vagy saját maga előtt nem vállalja nyíltan zsidóellenességét, inkább Izrael kritikájához folyamodhat – a mozgatórugó ugyanakkor változatlanul a zsidókkal szembeni ellenszenv. Ezt az elképzelést támogatni látszik, hogy a szerző vizsgálata alapján erős átfedést talált a régi és az új antiszemiták között. A fő kérdés azonban, hogy valóban létezik-e olyan csoport, amely csak „új”, de nem „rég” értelemben antiszemita. Ha ugyanis azt feltételezzük, hogy az új antiszemitizmus voltaképpen csak politikai és kommunikációs taktikai eszköz, amely csak „palástolja” a felszín alatt lappangó régi antiszemitizmust, könnyen lehet, hogy az elkülönülés csak látszólagos. Feltételezhetjük például, hogy a kutatás szerint az egyébként iskolázottabb és magasabb státuszú új antiszemiták csak a nyilvánosság (adott esetben a kérdezőbiztos) előtt rejtik el hagyományos antiszemita véleményeiket. Ugyanez igaz lehet az Izrael-kritikára is, mely elvben lehet az antiszemitizmus legkifinomultabb, „legértelmiségibb” kifejezésmódja, az antiszemitizmus „legburkoltabb formája”, amely éppen ezért csak részben fed át az új és régi antiszemitizmus skáláival. A kutatás alapján tehát logikailag nem dönthető el egyértelműen, hogy az új antiszemitizmus esetében csak (a felszín alatti „klasszikus” antiszemitizmus legitimációját szolgáló) *politikai*, vagy pedig ténylegesen új *pszichológiai* jelenségről, attitűddimenzióról van-e szó. Ezen lényegi kérdésre talán a válaszadóknak eltérő véleménypalástolási tendencia részletesebb (az antiszemitizmus témakörén túlnyúló) elemzésén túl a szórványosan már megkezdett kísérleti vizsgálatok adhatnak biztosabb választ (Lásd például: Florette Cohen et al.: *Modern Anti-Semitism and Anti-Israeli Attitudes*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 97 [2009], 2. szám, 290–306. old.)

E módszertani dilemmák nem gyengítik a szerző érvényesnek tetsző, részletesen elemzett, összefüggésekbe ágyazott és jól megmagyarázott eredményeit, inkább csak az új antiszemitizmussal kapcsolatos kutatások

folytatásának és finomításának fontosságára mutatnak rá. Annyit mindenképpen kijelenthetünk, hogy az új antiszemitizmus politikailag létezik, tábora körvonalazható, azt pedig további kutatások tárhatják majd fel, hogy kell-e, érdemes-e ezt a jelenséget pszichológiailag is újként kezelni.

KREKÓ PÉTER

Ladányi János: Egyenlőtlenségek, redistribúció, szociálpolitika

Új Mandátum, Bp., 2010. 894 old., 4890 Ft

EGYENES VONALÚ, NYUGHATATLAN MOZGÁS

Ladányi János tavaly megjelent tanulmánykötete az öt évvel korábbi könyvének (*Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piacgazdasági átmenet időszakából, 1987–2005*. Új Mandátum, Bp., 2005.) egyenes ági leszármazottja. Bár már az a kötet is átfogó és vaskos volt, a 2010-es kiadás a maga 894 oldalával már-már monumentális méretű. Az új verzió mindkét irányban túllép a 2005-ös könyv alcímében is megjelenő időkereten (1987–2005), a válogatást kibővíti Ladányi, 1975 és 1988, valamint 2005 és 2010 között publikált 31 írásával.

Sem a kiadó rövid előszava, sem a fűlszöveg nem teszi egyértelművé a meglehetősen rövid időn belüli újrakiadás miertjét: a „válogatás horizontjának kitolása” ugyanis önmagában nem tűnik elég erős érvnek. Ha a nyolc újonnan leközölt korai írás hozzáadott értéke nagy, miért maradtak ki a korábbi válogatásból? Bár a 2005 után megjelent cikkek közül 23 bekeült az új anyagba, ezek terjedelmileg rövidek, tartalmilag részben redundánsak. Ráadásul Ladányi a mai napig aktív szerző, ezért a 2010-es verzió sem válik retrospektív anyaggá. A kötet által nem informált, az előző verziót is ismerő olvasó ennek megfelelően kénytelen arra gondolni, hogy az új kiadás megszületésében

nemcsak koncepcionális okok, hanem esetleg a kínáló kiadási lehetőségek is szerepet játszottak.

A kötet szerkezetileg is követi a korábbi változatot – a témák csoportosítása és ezen belül az írások sorrendje megmaradt, csupán a hozzájuk illeszkedő korai és új írások kerültek a megfelelő helyekre a fejezetek elején és végén. Emellett két új témakör is bekerült a válogatásba – míg a *Redisztribúció és szociálpolitika* nevű első fejezet 1975–78 közötti írásokat tartalmaz, addig a *Válság és szociálpolitika* 2007 és 2009 között publikált cikkeket gyűjt össze. A két fejezet, más csak a címek szerkezetének hasonlósága miatt is egyfajta keretbe foglalja az életművet, egy től-ig jellegű összehasonlításra invitálva az olvasót.

A hetvenes évek Ladányija a szocialista elosztórendszert vizsgáló, annak társadalmi hatásait feltérképező gazdaságszociológusként jelenik meg a könyv hasábjain. Ebben a most először ilyen részletességgel bemutatott korszakában a szerző hosszú tanulmányok sorát jelentette meg, melyek kivétel nélkül kvantitatív adatelemzésekre épültek. Már ezekben is észrevehetők azok az elemek, amelyek a következő évtizedekben Ladányi névjegyévé váltak: az adatalapú, a forrásokra bőséggel reflektáló, módszeresen egyfelől óvatos, másfelől roppant szellemes, innovatív megoldásokat használó elemzés; a kohéziós, szociális kérdések hangsúlya a pontos témától függetlenül; valamint az aktivista, zsigerileg kritikus hozzáállás. Az iskolai hierarchiáról és szegregációról szóló fejezet elejére frissen beválogatott, Csanádi Gáborral és Gerő Zsuzsával közös írások is ebben a szellemben születtek. Aránylag kevés információt kaphat azonban az olvasó a szerzőnek a nyolcvanas évek elején, Csanádival közösen folytatott város- és oktatásszociológiai kutatásairól: ennek oka részben az, hogy az időszakban Ladányi ténylegesen kevesebb írást publikált, részben pedig az, hogy a kiadott munkák egyike a két szerző közös könyve volt (*Szelektció az általános iskolában*. Magvető, Bp., 1983.). A mostani válogatásban ezért nem szerepel egyetlen írás sem az 1980 és 1986 közti évekből.

Ehhez képest a rendszerváltás időszaka ismét nagyobb teret kap a könyv-

ben. A tanulmányok a már korábban is feldolgozott szociális kérdéseket – iskolai rétegződés, térbeli szegregáció, városszerkezet – boncolgatják tovább, és egyre inkább a fókuszba kerül bennük a társadalomból kiszakadó romák ügye, mely a kilencvenes és kétezres években is Ladányi egyik fő kutatási területe maradt.

A kilencvenes évek közepétől Ladányi többé-kevésbé állandó szerzőpárost alkotott Szelényi Ivánnal, és az ezt követő szűk időszakban született meg talán legtöbbet idézett tanulmányaik sora. Miközben a két szerző többször is átfogó módon értekezett egy szociáldemokrata, „esélyteremtő állam” kialakításának mértjeiről és esélyeiről (pl. *Egy posztkommunista New Deal esélyei*), vitára invitálva a kortársakat, a mai olvasó számára a romákkal foglalkozó írásaik érdemlik a legnagyobb figyelmet.

A kisleltek, térségek „gettósodása” Ladányi egyik fő kutatási témája azóta is. Szerzőtársával együtt nagymértékben épített helyi tapasztalataira – például a Csenyétén végzett terepmunkájára (*Adalékok a csenyétéi cigányság történetéhez*) –, plasztikus képet festve a kialakult helyzet történelmi előzményeiről és jelenlegi problémáiról. Miután a szocializmus idején ezeket a térségeket életképtelenné nyilvánították, ellátórendszerüket pedig fokozatosan leépítették, megkezdődött a magyar parasztok menekülése településekről, helyükre pedig a házaikat megvásárló roma családok költöztek. Csenyétén ez a hatvanas évek egyfajta szegregált létezés kialakulásához vezetett, majd az azóta eltelt évtizedekben a falu gyakorlatilag teljes „elromásodásához”. A helyzetet súlyosbította, hogy a rendszerváltás környékén a munkaszervezeti átrendeződések miatt a legszegényebbek tömegeinek kellett elhagyniuk a városokat, sokuk pedig csak a kislelveket választhatta lakóhelyül. Ennek egyfajta ellenfolyamata volt a bevándorlás a belvárosi nyomornegyedekbe, slukokba (*Szuburbanizáció és gettósodás*). Ladányi a gettósodó falu krónikása, a Magyarországon kialakuló harmadik világról beszél, olyan helyekről, ahol mindenki munkanélküli, olyan emberekéről, akiknek még periférikus helyük sincs a munkamegosztásban, teljesen feleslegesek.

Ladányi és Szelényi szenvedélyesen érvel a cigányként kategorizálás viszonylagossága mellett. *Ki a cigány?* című, sokat idézett írásuk a romák megszámlálhatóságával kapcsolatos vita egyik sarokpontjává vált. Itt érdemes megjegyezni, hogy bár a tanulmánykötetből egyetlen másik, a 2005-ös kiadásban megjelent írást sem hagytak ki, kimaradt viszont az akkor függelékben közölt *Viták* alfejezet, amely – a Michael Stewarttal vívott ún. underclass-vita és a poszt-kommunista New Dealrel kapcsolatos nyilvános eszmecsere mellett – tartalmazta az ezzel a címmel kapcsolatban kitört, híres-hírhedt vitát a roma népszerűség felmérésével foglalkozó Kemény-Havas-Kertesi csoport, valamint Ladányi és Szelényi között. A viták kimaradását az előszó azzal magyarázza, hogy a cél 2005-ben az egyébként nehezen elérhető hozzászólások összegyűjtése volt egy helyre, ezt pedig sikerült letudni. Így a 2010-es verzió némileg kontextusban kívül, önmagában prezentálja a Ladányi-Szelényi-féle álláspontot, amely szerint sem a cigány mint kategória, sem a roma kultúra nem határolható le egyértelműen, a roma életforma pedig egyfajta kontinuumban van a magyar életformával, lehetővé téve mindenfajta átmenetet. A vitában felmerülő etikai, sőt morális dilemmákra ma sem adható egyértelmű válasz.

Ez már átvezet Ladányiék talán legfontosabb mondanivalójához, miszerint „romakérdés” valójában nincs, szociális kérdés van, a hatványozottan szegregáltak, a leszakadt 700 ezer sorsának kérdése. Véleményük szerint a Kemény-féle felmérések romái valójában szociálpolitikai cigányok, azaz a minta nem tartalmazza a nem leszakadt, asszimilált romákat, miközben a kérdezőbiztosok számba vették a „roma életformát” folytató, származásilag nem romákat is. A szerzőpáros ennek alternatívájaként a többszörös, összekapcsolódó szegregáció bemutatására vállalkozik, mely a társadalom szövetéből kiszakadó, alsó alatti osztály, az underclass létrejöttét eredményezi. (Ez a szóhasználat állt – az ezúttal kimaradó – Stewart-vita központjában.) Ladányi és Szelényi a mélyszegénység kérdését többé-kevésbé kiszakítja az etnikai kontextusból,

elsősorban szociális kérdéssé transzformálva a marginalizálódott (roma és nem roma) tömegek felzárkóztatását.

Az ezredforduló utáni években finom, mégis jelentős fordulat állt be mind a Ladányi által vizsgált témák tartalmában, mind írásainak műfajában és publikációjuk helyében – de nem a következtetéseikben. Bár a szerző az elmúlt tíz évben is vállalkozott hosszabb, adatok elemzésére építő munkákra (amilyen például a Virág Tündével közös, 2009-es tanulmány a lakóhelyi szegregáció változó formáiról: *A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában*), a jelen válogatás tanulása szerint ebben az időszakban megjelenő könyvei mellett zömében rövid, napi- és hetilapokban közölt cikkeket. Míg a könyvbe kerülő korai írások java a *Valóságban* és a *Szociológiában*, majd a *Kritikában* jelent meg, az elmúlt időszakban Ladányi inkább a *Népszabadság*, a *HVG*, valamint az *Élet és irodalom* hasábjait választotta mondandójának közlésére. A váltás oka az, hogy a korábban elsősorban a (tudományos) megismerésre és megismertetésre törekvő szerző írásaiban a kezdetektől kitapintható aktivista tendenciák egyre nagyobb szerephez jutottak. Új keletű rövid cikkeinek egy része manifesztum jellegű (*Az iskolai integrációról*), megint mások kifejezetten a politikai adottságokhoz igazodó javaslatokat tartalmaznak (mint a Liskó Ilonával közös *Javaslatok a hátrányos helyzetű gyerekeket koncentráló óvodák és iskolák fenntartásáról*), de akadnak éles hangú figyelmeztetések Magyarország társadalmi helyzetének instabilitásával kapcsolatban is (*Új Trianon készül; Párizs üzenete*).

Bár ezen újabb írások zömét az informatív címmel ellátott függelék, a *Polgárjogi írások* tartalmazza, mások a tematikus fejezetek végére sorolódtak be. Ez a döntés érthető: Ladányi munkásságára ugyanis nagyfokú belső konzisztencia jellemző, a szerző megengedheti magának, hogy egy adott témában folyamatos szerkezeti ívet tartson fenn a nyolcvanas évektől napjainkig. Van létjogosultsága ugyanakkor a fent ismertetett kronológiai szemléletnek is, ezek a politizáló írások ugyanis mind formájukban,

mind hangvételükben sokkal inkább hasonlítanak a velük egy időszakban születettekhez, mint a velük egy témában írtakra. (Itt utalok vissza a már említett fejezetre: míg az első fejezet, a *Redistribúció és szociálpolitika* 1975 és 78 között született írásainak átlagos hossza 19 oldal, addig a függelék előtti zárófejezet, a *Válság és szociálpolitika* 2007 után írásainak esetében ez a szám 6,5.)

Bár a tanulmányok fejezetenkénti átlagos hosszának lemerése némileg unortodox megoldásnak tűnhet egy könyvszemle hasábjain, Ladányi könyvének szellemiségétől sem állnak távol a meglepő, gyakran ötletes módszertani megoldások. Láthatóan nem fél új módszerek kidolgozásától és használatától. Ez a szellemiség a Csanádi Gáborral közös, a szegregáció és térszerkezet vizsgálatára használt módszerek kritikáját tartalmazó, nyolcvanas évekből írásoktól egészen a mai napig végigkövethető – a már említett, Virág Tündével közös írás például a kiugróan nagy arányban gyermekek által lakott, növekvő létszámú települések vizsgálatát ajánlja a népszámlálási adatok szerint romák által lakott települések elemzésének alternatívájaként. Ladányi egyébként különösen jó hasznát veszi innovatív hajlamának a romák helyzetének elemzésekor: a népszámlálási adatok ugyanis nem fedik le a valóságot (vagy Ladányi után szabadon: egy másik társadalmi tény mutatnak be, mint amire kíváncsiak lennénk), ezért alternatív mérési módszerek és stratégiák sorának kidolgozására van szükség. Ezek közül a könyv többet is bemutat.

Bár a szerző stílusa korántsem nevezhető könnyednek, mondanivalója pedig általában tömör és egyben finomhangolt, a kötet mégsem állítja megoldhatatlan feladat elé olvasóit. Ladányi mondanivalójának belső konzisztenciája és a feldolgozott témák máig tartó megoldatlansága miatt a kulcsállítások időnként újra-újra feltűnnek az egyes tanulmányokban, könnyebbé téve a tájékozódást még az esetenként kifejezetten sűrűvé váló szövegrészekben is. Valamivel nagyobb nehézséget okozhat az azonosulás a szerzővel, ami szociológiai művel kapcsolatban korántsem elvá-

rás, de azért nem is árt. Az olvasónak gyakran lehet ugyanis olyan érzése, hogy – a körületekintő megfogalmazások ellenére – „Ladányi megint megmondja a tutit”, kíméletlen kritikának vetve alá választott témáinak gyakorlatilag minden egyes szereplőjét. A szerző esetenként az arrogancia vádját is megkockáztatja – bár kétségtelen, hogy a „Ki a cigány?”-vita írásainak kimaradása ebben a tekintetben valamennyire enyhítette a légkört. Szintén a kevésbé rokonszenves elemek közé tartozik a nettó negatív, hangsúlyosan kritikus, de a pellengerre állított eljáráshoz képest semmiféle alternatívát nem mutató írásk jelenléte a válogatásban (*Gondoskodás – esélyteremtés*). Igaz, hogy a kötet gyakorlatilag minden felvetett kérdéskörben megpróbál válaszokat is keresni, nem szabad elfelejteni, hogy ezek az írások a maguk eredeti valójában nem együtt, hanem különálló cikkekként jelentek meg.

Ha Ladányi mégis számíthat az olvasó szimpátiájára, akkor elsősorban azért, mert az egész könyvön átsüt az elhivatottság, az elköteleződés azon ügyek mellett, amelyekben dolgozik. E témák ráadásul nem is véletlenszerűek: bármely társadalmi jelenség elemzéséről van is szó, a zsákból végül mindig kibújik a szög, és a vizsgált téma egyenlőtlenségi, redistribúciós és/vagy szociálpolitikai problémaként jelenik meg. A szerző állításait többször is közli a könyv során, ezzel egyfajta tiszteletre méltó fáradhatatlanság érzetét keltve. Nehéz nem rokonszenvezni azzal, aki egy (remélhetőleg a befejezésétől nagyon messze lévő) életmű nagyobbik részét az elesettek és kirekesztettek helyzete bemutatásának és erre adott megoldások kidolgozásának szentelte – az esetleges ideológiai, világnézeti, módszertani nézeteltérések ellenére is.

Az *Egyenlőtlenségek, redistribúció, szociálpolitika* és szerzője nem szorul ajánlásra, Ladányi János munkái ugyanis ismerősek mindazok számára, akik a címben említett témák bármelyikével behatóbban foglalkoztak Magyarországon. A könyv ezért (is) elsősorban szöveggyűjteményként funkcionálhat majd, megkönnyítve a szerző munkáinak elérését és idézését. Éppen ez utóbbi funkció miatt nagyon kíváncsiak lennének egy digitális

kiadás megjelentetése, a csaknem 900 oldalas könyvben ugyanis a saját témaköreiktől eltérő helyeken is megbújnak utalások egy-egy problémára, a digitális kereshetőség pedig lehetővé tenné az egymással rezonáló szöveg-helyek eleddig megvalósíthatatlanul teljes körű és komplex összeolvasását. Szinte biztos, hogy a válogatott szövegek még ilyen aprólékos vizsgálat mellett is összhangban maradnának egymással.

RAVASZ ÁBEL

Tomka Béla: Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség

Akadémiai Kiadó, Bp., 2011. 306 old., 4500 Ft

Tomka Béla életviszonyaink, jólétünk fejlődését tanulmányozó könyve már címében is utal a hármas perspektívára: a gazdasági (lényegében GDP-)növekedésre, a fogyasztás és az életminőség alakulására. Ebben a hármas perspektívában végezte kutatását. Leszögezi, hogy noha igazán az életminőség alakulása lenne munkájának tárgya, kutatását és annak prezentációját mégsem korlátozhatja rá, mert mérésében nagy szerepük van az értékválasztásoknak – jóval nagyobb, mint a fogyasztás vagy az életszínvonal mérésében.

Kutatásának fontos újdonsága a két világháború közötti fejlődés alapos tanulmányozása és a sajátos összehasonlító módszer: különböző időszakok magyarországi fejlődését nem közvetlenül méri össze egymással, hanem azt firtatja, mikor milyen volt a fejlődés egy összehasonlítási alapul vett országcsoporthoz képest. Ez az országcsoport az Európai Unió 2004-es bővítés előtti tagállamaiból áll, kihagyva Görögországot, Portugáliát és Spanyolországot, de kiegészítve Norvégiával és Svájcjal. Emellett a szerző számos ponton külön kitér az összehasonlításra Ausztriával is.

A bennünket ezektől az országoktól elválasztó jelentős különbségek a szerző szerint bizonyos értelemben jobb összehasonlítási alapot biztosítanak, mint ha hazánkhoz hasonlóbb országokat választana. Nekem úgy tűnik, a választott összehasonlítási alap jobb is, meg rosszabb is, mint egy elképzelhető közép-európai alternatíva lenne – de a szerző választása mellett szól az (is), hogy nyugat-európai adatok sokkal inkább léteznek, mint közép-európaiak. Különösen, miután az elemzés időkerete 1913-tól napjainkig terjed. Hiszen az összehasonlítási alapul leginkább számba jövő „visegrádi” társországaink közül csak Lengyelország állt fönn végig, az is jelentős területi változásokkal.

A könyv 2. fejezetében a GDP-növekedés elemzését a szerző a nemzetközi összehasonlítás elméleti és gyakorlati problémáinak taglalásával kezdi: szól a természetes mutatók használatának gyöngéiről, az értékmutatók valutaárfolyamon, illetve vásárlóerőparitáson történő összehasonlításáról; természetesen az utóbbit találja a legjobbnak, de a legmunkaigényesebbnek is. Említi a nálunk a kommunista időszakban alkalmazott, „anyagi termelésre” korlátozott nemzetijövedelem-számítás által okozott és az akkortájt az árakban kevésbé tükröződők, de gyakran problematikus termékmínőségéből fakadó mérési anomáliákat is.

A fejlődést a könyv periódusokra bontva vizsgálja; az első periódus 1913-tól a második világháború utáni újjáépítés lezárásáig, 1950-ig tart. Ezt a periódust a nemzetközi együttműködés súlyos defektusai kísérték: a háború után 1929-ig egymásra tekintettel nem lévő nemzeti pénzügyi politikák, protekcionizmus, az állami beavatkozás magasabb szintjének állandósulása; mindezt aztán a nagy válság csak tovább erősítette. 1932-től elsősorban Németországban megjelent a keresletösztönző (későbbi elnevezéssel keynesiánus) makrogazdasági politika. Ugyanakkor azonban, a közhittel ellentétben, Nyugat-Európában a termelékenység nem lassabban, hanem gyorsabban nőtt, az egy főre jutó GDP évi átlagos növekedése pedig csak alig volt lassabb az 1913 és 1950 közötti időszakban, mint előtte.

1870 és 1913 között; igaz, a népesség növekedése jelentősen lelassult.

1950 és 1973 között volt a nyugat-európai gazdasági növekedés aranykora, évi átlagban közel 4 százalékos bővüléssel és a munkanélküliség jelentős csökkenésével. A hosszú „boom” jelentős részben amerikai technológiák átvételén és amerikai vállalatok beruházásain alapult; a folyamatot gyakran nevezték amerikanizálódásnak is. A növekedés további fontos alapja volt a gazdasági szereplők (szakszervezetek, munkaadói szövetségek) intézményesült kooperációja és a nemzetközi együttműködés számos intézményének létrejötte (pl. a rövid ideig működő, de akkor annál fontosabb szerepet játszó Európai Fizetési Unió, vagy a hosszú fejlődés elé néző Európai Gazdasági Közösség), továbbá a jórészt az utóbbiakra alapozó, azokat erősítő gazdaságpolitika, amely a két világháború közötti időszaktól eltérően nem a protekcionizmus erősítésére, hanem a piacok fokozatos nyitására irányult.

Újabb korszakhatár 1973, az első olajválság kezdete, amikor a növekedés lelassult, és a kérdéses országcsoport világ gazdasági súlya – alapvetően néhány ázsiai ország gyors növekedése miatt – csökkenni kezdett.

Nyugat-Európában a XX. századot az általános gazdasági növekedés mellett a fejlettségi szintek konvergenciája is jellemezte, noha 1973 után ez is lelassult.

Ami Magyarországot illeti, itt az 1913-ban kezdődött első növekedési periódus végének 1948-at – a tervutasításos gazdálkodás kezdetét – lehet tekinteni, ahonnan a második periódus az 1990-es rendszerváltásig tart. Az első világháború – noha a harcok nem érintették a mai országterületet – súlyos áldozatokkal és inflációs következményekkel járt; az utóbbiaknak az 1924–25-ös stabilizáció vetett véget. Ezt az 1920-as évek második felében föllendülés követte. Az 1929–33-as válság itt is súlyos megpróbáltatásokat jelentett, de ezek néhány fontos vonatkozásban enyhébbek voltak, mint ausztriai, németországi megfelelőik. Az 1932-es mélypont után a helyreállítás gyorsan zajlott, a kilábalás a depresszióból a régióban itt volt a legsikeresebb. Az 1930-as évek

második felében, részben az állami hadiipari költsékeztéstől segítve, erős föllendülés bontakozott ki. A háború súlyos pusztítása után a helyreállítás (az 1939. évi GDP-színvonal újbóli elérése) 1954-ig tartott, ami nemzetközi összehasonlításban nem számított jó eredménynek. Összességében ebben az első periódusban a magyar GDP-növekedés – Nyugat-Európához hasonlóan – csak kevéssel lassult le az első világháború előttihez képest. A központilag irányított gazdaság 1950 és 1990 közötti periódusát a szerző alperiódusokra bontja. Viszonylag egyenletes, gyors növekedés csak az 1957-től kezdődő évtizedben figyelhető meg, 1979-től pedig állandósulnak a válságjelenségek. Összességében az 1950 utáni magyar teljesítmény minden lehetséges mérési módszer szerint növekvő lemaradás volt Nyugat-Európaéhoz képest.

Ami most már a fogyasztás alakulását illeti (3. fejezet), azt viszonylag megbízhatóan és nemzetközi összehasonlításra alkalmas módon leginkább a GDP-alakulással és a fogyasztást ettől eltérítő tényezők fölmérésével lehet nyomon követni; az eltérésnek fontos tényezője a fölhalmozási hányad Európában mindenütt megfigyelhető növekedése.

A fogyasztás szerkezeti fejlődésében föltűnő a közösségi fogyasztás arányának jelentős emelkedése, ami részben magángazdasági tevékenységek közösségi keretekbe kerülésével, részben a kereslet szerkezeti változásával (és részben további okokkal) magyarázható. A magánfogyasztáson belül pedig csökkent az élelmiszerekre, ruházatkódásra és háztartási fölszerelésekre jutó hányad, és nőtt a differenciáltabb igények kielégítésének súlya (többet fordítanak közlekedésre-kommunikációra, szórakozásra-oktatásra-kultúrára, tartós fogyasztási cikkekre), továbbá a lakással kapcsolatos kiadások emelkedése is átlag fölötti. Javultak a fogyasztás minőségi jellemzői (ennek tényezői között van a nemzetközi kereskedelem és a fogyasztóvédelem). Kialakult a fogyasztói társadalom, amiben a szabadidő növekedésének is fontos szerepe volt. Érdekes tendencia a fogyasztás Nyugat-Európában megfigyelhető homogenizálódása, pél-

dául az alkoholfogyasztás területén: az 1960-as évektől kevésbé érvényes az, hogy Skandináviában leginkább tömény alkoholt, Délen bort, a két szélső régió között főleg sört fogyasztottak. Persze a sokféle területen megfigyelhető homogenizálódásnak határai is vannak.

Magyarországon a két világháború közötti időszakban a fölhalmozási hányad a nyugat-európai átlag alatt maradt; az 1950-es években elérte, az azt követő két évtizedben meghaladta azt. Ez (és az ennek megfelelő alacsony fogyasztási hányad) egyre kevésbé a gyors növekedést erőltető politika és egyre inkább a rossz beruházási hatékonyság következménye volt. A fogyasztás külföldi hitelekbe való „kipótlására” csak az 1980-as évek elejéig nyílt lehetőség. A szerző egyik fontos következtetése az, hogy a gazdasági kibocsátás szintje a központilag irányított gazdaság időszakában lényegesen kevésbé jelzi a fogyasztás színvonalának alakulását, mint a nyugat-európai piacgazdaságok esetében.

A magyar fogyasztás szocialista időkorszaki szerkezetét nem kevésbé befolyásolták a sajátos árarányok, például a ruházati cikkek drágasága és a tömegközlekedés olcsósága. Ugyanakkor a fogyasztási javak és szolgáltatások minőségére kedvezőtlenül hatott néhány ismert tényező, például a hiánygazdálkodás. A fogyasztás jellemzője volt az is, hogy privilegizált csoportok különleges csatornákon juthattak hozzá máshol elérhetetlen javakhoz. A munkaidő a nyugat-európainál hosszabb volt. Összességében a két világháború között a magyar fogyasztási minták sem nem közeledtek a nyugati mintákhoz, sem nem távolodtak tőlük. Ezzel szemben a második világháború után viszonylagos elmaradottságunk szinte minden lényeges szempontból növekedett, és az 1980-as években válságba kerülünk.

Ami a fejlődés harmadik megközelítését, az általánosabb életminőség vizsgálatát illeti (4. fejezet), ezt általában három fő módon igyekeznek megvalósítani. Egyrészt a GDP-mutató korrekciójával (például a „regrettable necessities”, azaz szükséges rossz tevékenységek – rendőrség, munkába járás költségei stb. – levoná-

sával), másrészt társadalmi célok (pl. egyenlőbb jövedelemeloszlás) megvalósulásával, harmadrészt egyének kikérdezésével, azaz a szubjektív jóérzet mérésével. Mindezekre különféle nemzetközi mutatószámokat alkottak. Közülük a szerző főleg a legismertebbel, az ENSZ által számított HDI-vel (Human Development Index) foglalkozik részletesebben, amely a gazdasági fejlettség, a mortalitás és az oktatás mutatóit tömöríti egy számba. A mutató értékei Nyugat-Európában a XX. század folyamán erősen konvergáltak. Magyarország mutatója 1913-ban az európai átlag 78,2, 1950-ben már 92,9 százaléka volt: kiemelkedő mértékben javult. 1950–1990 között viszont a mi mutatónk javulása mind-egyik nyugat-európai országotól elmaradt.

A könyvnek a fönt leírt változások fő okairól szóló 5. fejezete a gazdasági növekedés tényezőit taglalja, a technológiai fejlődéstől az intézményi összetevőig, és külön foglalkozik a konvergenciák és divergenciák magyarázatával. Magyarország szocialista időkorszaki lemaradásával kapcsolatban rámutat arra a társadalmi-politikai-gazdasági intézményrendszerre, amely még megreformálva sem volt képes a hatékonyság folyamatos és jelentős emelésére.

Külön (6.) fejezet foglalkozik az ezredforduló fejleményeivel. Nyugat-Európa növekedése az olajválság és az azt követő stagfláció után lassú maradt, és különösen problematikus volt a munkanélküliség növekedése. A teljesítmény javításában fontos szerepet szántak az Európai Gazdasági Közösségnek (később Európai Uniónak): létrehozták az egységes európai piacot és a közös pénzt, az eurót. A szerző sokoldalú elemzéssel kimutatja, hogy az Európa (USA mögötti) lemaradását vizionáló europesszimita nézetek számos vonatkozásban megalapozatlanok, például különféle számadatok hibás értelmezéséből fakadnak. A gazdasági fejlettségi szintek Nyugat-Európán belüli konvergenciája az ezredfordulóig folytatódott; azután lassú differenciálódás kezdődött. Az életminőség általános javulása tovább folytatódott.

Magyarországon (és a társországokban) a rendszerváltást sok szakértő

optimizmusa kísérte: a kommunista rendszer gazdaságfejlődési szempontból ésszerűtlen akadályainak megszűnése, a jól képzett munkaerő mellett hazánkban a piaci reformok évtizedes tapasztalatai is táplálták a gyors kibontakozásba vetett hitet. A növekedés azonban csak 1994-től, az ún. transzformációs válság után indult meg. Az ezt követő évtized folyamán az egy főre jutó GDP értéke jelentős mértékben konvergált a nyugat-európaihoz. A reáljövedelmek növekedése 1997-ben kezdődött, majd 2001-ben érték el az 1990-es szintet. A jövedelmekkel nőtt a fogyasztás is, minőségi jellemzői javultak. Szerkezetében csökkent az élelmiszerek súlya, a lakásköltségeké növekedett. A jövedelem növekedésével nem nőtt a lakosság elégedettsége életszínvonalával, jelentős részben azért, mert növekedtek a jövedelmi egyenlőtlenségek. Az életminőség javulásáról tanúskodik az, hogy a gazdasági növekedés elindulásával párhuzamosan javult a HDI értéke, Nyugat-Európaéhoz mért szintje is.

A szerző két pontban látja munkájának fő – az irodalomban általában elfogadott nézeteket jelentősen revideáló – eredményeit. Egyfelől abban, hogy a két világháború között a magyar GDP-növekedés – Nyugat-Európaéhoz hasonlóan – csak kevésbé lassult le az első világháború előttihez képest, nem tartható tehát az utóbbi időszaknak mint a gazdasági fejlődés szempontjából szignifikánsan jobbnak a szembeállítása az előbbivel. Még egyértelműbbek a kommunista rendszer időszakára vonatkozó megállapítások, amelyek semmit sem támasztanak alá abból a ma is sokakban élő hitből, hogy akkor indult meg Magyarország gazdasági fölzárkózása Nyugat-Európaéhoz. Valójában először viszonylagos stagnálást, később fokozódó leszakadást hoztak hazánkban a kérdéses évtizedek. A szerző ezen állításokat alátámasztó kutatása, beleértve adatbázis-építését, rendkívül értékes. Általánosabban, nagyon impozáns és meggyőző a fejlődés tényeinek, adatsorainak kezelése, és alighanem telitalálat az elemzés álta-

lános kerete, a hármas perspektíva: a GDP-növekedés, a fogyasztás és az életminőség egymásra épülő tárgyalása.

Kevesebb újdonságot tartalmaz a változások fő okait taglaló fejezet, amely nem sok teret engedett a szerző kvantitatív struktúraelemző képességének kibontakoztatására, és ugyanez mondható el az ezredforduló fejleményeit taglaló fejezetről is. Az utóbbiban Tomka kritika nélkül elfogadja azt a gyakran hallott nézetet, hogy a magyar kormányok a „gradualizmus” és a „sokkterápia” választékából általában (a csődtörvény és a hozzá kapcsolódó gyakorlat 1991–92-es szigorításától eltekintve) az előbbi mellett döntöttek (amely szerinte jobb is az utóbbinál). Csődtörvényügyben a szerzőnek igaza van: ez valóban egy magyar sokkterápia-történet (vö. Herman W. Hoen: „Shock versus Gradualism” in *Central Europe Reconsidered. Comparative Economic Studies*, 38 [1996], 1. szám, 1–20. old.), és az is igaz, hogy a kormány erről valós döntést hozott (az inflációs káosz helyett ezt választotta). Egyéb hasonló (illetve fordított irányú) döntést azonban nemigen hozott, mert nem volt ilyen típusú döntési helyzetben. Lengyelországban a több száz százalékos inflációt sokkterápiával fékeztek meg (mi mással tudták volna?); nálunk a harmincszázalékosnál nem sokkal gyorsabbat nem azzal. Nem is lehetett volna; természetesen, külföldi példa sincs ilyen infláció sokkterápiás megfékezésére. Csehszlovákiában az árak liberalizálása, az árszerkezet alapos átalakítása, az árszínvonal gyors megemelése, az import liberalizálása két, egymást követő sokkterápiás lépésben ment végbe. Nálunk ilyen sokkra nem volt sem szükség, sem lehetőség, mert az árszínvonalat nem kellett emelni, az árszerkezet pedig a korábbi reformok nyomán – részben azért is, mert a fogyasztási cikkek területétől eltekintve az importot már korábban erősen liberalizálták – közelítette a piaci föltételeket. A sokkterápia versus fokozatosság mint dilemma leginkább politikai célú írások témája szokott lenni – ízlés szerint a „jó” és a „rossz” reformok és reformerek megkülönböztetésére szolgál (kinek az egyik,

kinek a másik tetszik jobban). Gazdasági növekedésünk, életviszonyaink, jólétünk fejlődésének alapos tudományos elemzésébe ilyesmi kevésbé illik bele. Igaz, nem is von le annak valóban figyelemre méltó eredményeiből.

SOÓS KÁROLY ATTILA

Balázs Péter: Magyarország és Európa

Napvilág Kiadó, Bp., 2011. 254 old., 2600 Ft

Balázs Péter könyve Magyarországnak az Európai Unióba vezető útját írja le, a rendszerváltás óta eltelt két évtized magyar integrációs törekvéseit összegzi, miközben megismerteti az integráció belső fejlődésével, reformkísérleteivel.

Kellő távolságot kínál-e az egy-két évtized magyar integrációs politika elemzésekor ahhoz, hogy kikerülhetők legyenek az aktuálpolitika csapdái? Vajon tekinthetünk-e már „objektívan” az EU bővítésének és intézményi megújulásának tapasztalataira? Balázs válasza a könyv nyolc fejezete, amelyek kevésbé törekszenek tudományos elemzésre, sokkal inkább a gyakorlat, a mindennapi tapasztalat oldaláról közelítik tárgyukat. Íme, a két évtized értékelésének néhány fejezetcíme: *Vissza Európába!; A modernizáció kulcsa; A szuverenitás nyomában; Az integráció haszna; Nemzet és identitás az Európai Unióban*. Ezek a fejezetek megismertetnek az integráció fogalomkörével, születésének és fejlődésének indítékaival, belső és külső hatásaival – mindvégig összekapcsolva Magyarország és térsége szempontjaival.

A technokrata, diplomata, politikus és szinte mindvégig egyetemi oktató szerző pozícióinak köszönhetően kivételes helyzetből szemlélhette Magyarország és az EU kapcsolatának alakulását, illetve az unió evolúcióját. Gazdasági diplomataként már a rendszerváltás előtt, a kezdetektől ott volt az úton, amelyen Magyarország eljutott az Európai Közösséghez, az

óvatos, szerény mértékű közeledéstől a társuláson át a csatlakozásig. Eközben mindkét fél alapos változáson ment keresztül. A rendszerváltó Magyarország egyértelművé tette, hogy modernizációját a Nyugathoz való felzárkózás formájában képzelel el, miközben a „Nyugat” maga is mozgó célpontnak bizonyult, amint a Közös Piac laza gazdasági integrációjától eljutott a politikai unió, vagyis az Európai Unió intézményi feltételeinek megteremtéséig, majd – éppen a bővítés éveivel párhuzamosan – a gyakorlatba is átültette, s ezen feltételek között alakította ki és érvényesítette a közösségi politikákat.

Balázs munkamódszere is karrierje állomásait tükrözi, az egyes fejezetek elárulják, hogy most éppen a diplomata, a tudós vagy a politikus elemző tapasztalatára támaszkodik-e. Ettől a szöveg a szárazabb témákról szólva is olvasható. A kötetben sajnos hiába keresünk irodalomjegyzéket, nincs utalás az integráció elméleteire, a források között is legfeljebb elvétve, a lábjegyzetben bukkan fel egy-egy uniós dokumentum. A műfaj sem egységes, esszék, esszéreszletek keverednek a színvonalas ismeretterjesztés termékeivel. Zavarban vagyunk akkor is, ha arra a kérdésre keressük a választ, kihez szól a könyv. Fogódzót kínál ugyan a szerző: „beszélgetés az érdeklődő és művelt közönséggel”, és valóban, a fejezetek mindegyike informatív, elmélyíti tudásunkat, továbbgondolásra ösztönöz, és tágitja horizontunkat. Ám mégiscsak szűkíti a befogadói kört, hogy az európai uniós gyorstalpaló inkább azok számára hasznos, akik hétköznapijaikban, foglalkozásuk okán maguk is kapcsolatba kerülnek az uniós intézményrendszerrel, és szeretnének eligazodni ebben a nagyon komplex világban. Az ő tájékozódásukat kétségkívül segíti a mű.

Balázs követi Magyarország uniós csatlakozási tárgyalásainak főbb állomásait, egyúttal rendszerelméleti keretben elemzi a másik felet (azaz a többi tagállamot) is. Megérteti az olvasóval, miért is vált göröngyössé térségünkben a csatlakozás útja, és leírja a Magyarország számára fájdalmas folyamatot, amelyben kétségkívül – és Brüsszelben is elismerten – a régió egyik legfelkészültebb tagjelölt-

jének be kellett várnia az elmaradottabb országokat. A korábbi bővítések, továbbá az EU régi tagállamai előtt álló feladatok ismeretében azonban ennek is megvolt a maga logikája – talál mentséget Balázs, aki számtalanszor tapasztalta meg, miként vált illúzióvá a csatlakozás többször módosult hazai céldátuma. Miközben tehát Balázs megismertet a tizenötök napi problémáival, és világossá teszi, miért volt tarthatatlan a „minden tagjelöltet érdemén kezelni” elv, miként lassították akár mesterségesen is a bővítést, a racionális érveket sem hallgatja el, mi indokolta a *big banget*, a nagycsoportos bővítést, a tíz tagjelölt egyidejű felvételét. És bár nem fejt ki, de sejteti, hogy a megnyújtott várakozás nem föltétlenül volt hátrányos még Magyarország számára sem.

A korai magyar-EK kapcsolatokat a szerző „kitörési kísérletnek” nevezi (19–22. old.), ami azért túlzás, ha meggondoljuk, hogy 56-ot is annak tekint. A hatvanas-hetvenes évek politikai körülményei között aligha lehetett szó többről, mint egyértelmű, bár igencsak korlátozott anyagi haszonnal járó gazdaságdiplomáciai lépésekről. A „kitörési kísérlet” utólagos túlbecsülés, fölösleges mondani, hogy az EK felé tett apró lépések nem tükrözhettek politikai irányultságot, bár jóval később az MSZ(M)P egyes funkcionáriusai – mindenekelőtt Horn Gyula és Kovács László – szívesen láttatták nyolcvanas évekbeli tevékenységüket nyugati orientáltságuk bizonyítékának. Horn önéletrajzában azt állítja, hogy elsősorban ő volt az, aki azon munkálkodott, hogy Magyarország közeledjen a Nyugathoz. Kovács az Európai Parlamentben 2004 őszén, amikor az Európai Bizottság magyar tagjelöltjeként meghallgatták, ugyancsak büszkén hivatkozott arra, hogy a Központi Bizottság munkatársaként már a rendszerváltás előtt Magyarország és az Európai Közösség kapcsolatának elmélyítéséért buzgólkodott. Nehéz a kezdeti ágazati megállapodásokat – például a kaskavál sajtóárgaranciáját – különösebb vívmánynak tekinteni... A rendszerváltás előtti EK-kapcsolatok jelentőségének politikai túlhangsúlyozását talán a saját karrier iránti elfogultság magyarázza. Az 1973-as GATT-tagság (Általános

Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezmény) persze minőségi lépés volt a külgazdasági kapcsolatokban, amelynek (ideológiai?) hátterét biztosította, hogy Moszkva egyetértésével történt. A Kreml kísérleti terepnek tekintette a magyar gazdasági próbálkozásokat – rá is lépett a fékre, amint a gazdaság pluralizmusa a politika pluralizmusával fenyegetett.

Kezdetől vitatott volt a csatlakozás tempója. Ez még akkor is igaz, ha történelmi távlatból nézve néhány év csúszás nem számít. Voltak nyugati politikusok, akik inkább fékeztek volna a bővítés folyamatát, azt remélve, hogy a tagság ígérete már önmagában politikai stabilitáshoz vezet térségünkben. Ebben volt is igazság, de a türelmetlenség jelei is hamar megmutatkoztak, a résztagság, a nem teljes jogú tagság gondolatát a tagjelöltek heves ellenállása láttán hamar elvetették. Ettől azonban a folyamat nem gyorsult fel, Hanna Suchocka, az egykori lengyel kormányfő – válaszul a súlytalan ígéretekre – gúnyosan ki is fakadt: „Az uniós tagság rendre három év távolságra van...”

Ugyanakkor már a tagságra való felkészülés – a jogharmonizáció, az uniós joganyag átvétele és meghonosítása, intézményi hátterének biztosítása – is része volt a modernizációnak, bár a jelentős felzárkóztatási alapok megnyitásának kétségkívül volt egy jogi feltétele: a csatlakozás. A szerző egyértelművé teszi, de nem akarja mitizálni, hogy Magyarország számára az európai integrációnak nem volt alternatívája. A tagság csupán lehetőség, az országon, a politikusokon múlik, élnek-e vele, kitöltik-e azt a virtuális teret, amelyet az uniós bonyolult intézményrendszere rendelkezésre bocsát – de nem garantál. Ezt a dilemmát írja le, amikor az uniós bővítésének és reformjainak párhuzamos folyamatát összegzi, és érzékelteti a buktatókat.

A rendszerváltó országokban vonzonak találták a piacgazdaságra épülő polgári demokrácia modelljének követését, az EU-tagság elérése mindenütt népszerű cél volt, azzal a reménnyel együtt, hogy a tagság rövid időn belül megteremti a nyugati jólétet.

A csatlakozással megnyíltak az uniós források, ám nem a költségve-

tés mérlegének javítására találták ki őket. Enyhíthetnek ugyan a költségvetés terhein, de mivel a beruházások a kedvezményezettek társfinanszírozásával valósulnak meg, a támogatásokat csak okos tervezéssel lehet optimalizálni. Az a jó, ha az uniós prioritások egybeesnek a tagállami feladatokkal. Ha például a közműhálózatok fejlesztése, a víztisztítók amúgy is szerepelnek a rövid távú állami beruházások listáján, akkor az uniós támogatás valóban „talált pénz”. A fejlesztési alapok megfelelő hasznosítása nemcsak az új tagállamok problémája, amint azt *Az integráció haszna* című fejezet taglalja. Számos negatív és pozitív példa akad a régi tagországokban is, a konfliktusok pedig jól tükrözik, hogy a fejlettség eltérő szintje megosztja az érdekeket. A gazdagabb tagállamok óva intenek a pénzek „betonba öntésétől”, hiszen nekik már kevesebbet kell fordítaniuk úthálózatuk, repülőtereik vagy hídjaik kiegészítésére, és szívesebben vennék az innovációs beruházásokat, amelyek az új, szegényebb tagállamokban még nem föltétlenül élveznek prioritást.

Ezzel is összefügg a centrum és a periféria problémája, amely a tanulmánykötetben is többször visszatér: Balázs láthatóan a tehetősebb tagállamok centruma és a belső periférián húzódó szegényebbek érdekellentéte keltette feszültségtől félti az integrációt (megkülönbözteti az EU belső perifériáját a külső perifériától, ez utóbbit az Európai Unióval szomszédos országok alkotják). Az egyik konfliktus a döntéshozatalt érinti, a szegényebb országok alkalmi koalíciója „legyőzheti” a gazdagabbakat, például a költségvetési kérdésekben. A gazdagabbak ugyanis irányt váltának a fejlesztési politikában, ám a belső periféria ragaszkodik „szerzett jogaihoz” (158. old.). Ehhez a problémához járul a tagállamok méretének, súlyának kérdése. A kisebb és nagyobb tagállamok esélyei nem azonosak az érdekegyeztetésben, ám a nagyok politikai megfontolásból arra kényszerülhetnek, hogy uniós mezben lépjenek fel. Ilyenkor a kisebbek élvezik ugyan a közös fellépés előnyeit, de kompromisszumokat kell elfogadniuk. Ezek a viszonyok is azzal járnak, hogy mindkét kategória tagjai gyna-

kodva tekintenek egymásra. Balázs szerint Magyarország mint közepes méretű tagállam előnyös helyzetben van a koalíciókötésekkel. Általában – jegyzi meg – a „közepes méretkategória számára az unión belül tágabb politikai tér nyílik, mint azon kívül” (187. old.).

Bár az ambiciózus EU-alkotmány kidolgozása a föderalisták térnyerését vetítette előre, a dokumentumról 2005-ben tartott francia és holland népszavazás negatív eredménye kijózanítóan hatott: a tagállami vezetőknek be kell érniük az integráció működőképességét biztosító, az alkotmány örökébe lépő lisszaboni szerződéssel. Az Európai Unió megtorpant a szorosabb integráció, az Európai Egyesült Államok felé vezető úton. A mai gyakorlat azt mutatja – mondja Balázs –, hogy a korai integrációelméletek elképzeléseivel szemben a tagállamok nem adják fel szuverenitásukat, hanem az állami szuverenitás újfajta, közös gyakorlatát alakítják ki. A szorosabb integráció mellett foglal állást, de ez nem akadályozza meg abban, hogy kimondja: ne tévesszük össze a nagyfokú centralizmust a nemzetek föltöttség fogalmával: „Az integráltság foka még a piaci fejlődés által indokolt optimumot sem éri el” (121. old.) – jegyzi meg, és úgy véli, hogy „az integrált cselekvés folyamatos fejlődésének” útjában a tagállamok hatalomféltése áll (uo.).

A könyv legsikerültebb fejezete az intézmények működését is leíró *Két-szintű kormányzás*. Izgalmassá válik az európai döntéshozatal folyamata, mert Balázs kiválóan érzékelteti a tétjeit. Itt sikerrel kamatoztatja első kézből szerzett tapasztalatait, hiszen az uniós fórumok mindegyikén megfordult: a magyar kormányt képviselte az uniós alkotmány kereteit kidolgozó konventben, amely a döntéshozatal reformját is kidolgozta. A brüsszeli politikacsinalás boszorkánykonyháját mint az EU-képviselő vezetője (Coreper II. nagykövetként) tanulmányozhatta közről, hogy aztán, ha rövid időre is, átüljön a másik oldalra, az integráció végrehajtó szervébe, az Európai Bizottságba. Ezt követte a tanácsi munkát immár majdnem a legmagasabb szintről irányító külügyminiszeri poszt.

Balázs akkor érzi magát elemében, amikor mítoszokat dönt, így például amikor Magyarország – az utolsó fél évezredben alig létezett – szuverenitásáról ír. Szerinte az ország – a közhiedelemmel ellentétben – éppenséggel az uniós tagságnak köszönhetően tágíthatja érdekérvényesítő képességét. Hasonlóan eretnek gondolatnak számít annak a firtatása, hogy valóban érettek voltak-e a tagságra térségünk országai. Tévedtek a tizenötök, amikor azt feltételezték, hogy a tagjelöltek elsajátították az „illemszabályokat”, készen állnak az alkalmazkodásra. Megállapítja, hogy például „Magyarország vagy Lengyelország nem lakta be igazán jelenlegi földrajzi és lelki határait, nem dolgozta fel hányatott történelmét” (68. old.), és számukra az integráció nem jelenti a történelmi megbékélést szomszédokkal, mint Németország és Franciaország viszonyában. Kendőzetlenül, csöppet sem diplomatikusan ír az új tagállamokról, amelyek „vállalták az Európai Unió normáinak »importját« és átültetését, ám egyidejűleg saját nyomorúságos belpolitikájukat is exportálják az unióba, a lengyelek anakronisztikus történelmi konfliktusait, a magyarok érthetetlen belviszályukat, mások áporodott sovinizmusukat és szinte mindannyian szomszédaik lenézését, olykor gyűlöletét” (221. old.). Itt éppenséggel egy kis önreflexió is elkelt volna. Vajon melyik kategóriába sorolná Balázs saját emlékezetes interjúját a *Süddeutsche Zeitung* 2009. szeptember 17-i számában: „Magyarország Szlovákia idősebb testvére. De a kisebb testvért európai modorra is tanítanunk kell.”

Sajnos a könyv példa arra, baj az, ha a szerző tekintélye elaltatja a szerkesztő éberségét. Számos pontatlanság, dátum és névelírás bosszantja az olvasót. Nem szerepel helyesen Günter Verheugen bővítési biztos neve (92. old.), az EU-alkotmányról a holland népszavazást 2005. június (és nem július) 1-jén tartották (183. old.), az EU tagállamainak száma 1995-ben 15 (és nem 16) volt (84. old.), az egyik utalás a csatlakozási tárgyalásokra 2003 szeptemberét említi (226. oldal), jöllehet azok 2002 decemberében már lezárultak. Megannyi apró pontatlanság tehát,

amelyek nem vethetnek ugyan árnyékot a szerző tárgyi tudására (még a feltételezés is sértő), de mivel könyvét sokan használják majd forrásmunkaként, kigyomlálásuk, korrekciójuk szerkesztő után kiáltott volna.

Balázs előszavában kitér arra, hogy a kötet megírásakor újraolvasta a témában publikált cikkeit, és „merített” belőlük. Talán nem is annyira merített, mint inkább átemelt – lásd például a *Magyarország és az Európai Unió* című fejezetet (in: *Európai közjog és politika*. Osiris, Bp., 1995. 452–470. old. és Osiris, Bp., 2002. 811–839. old.). Ezzel nincs is gond, miért is kellene újrafogalmazni a tényszerű összefoglalót, hiszen az integrációs folyamat kezdeti, különösen technikai szakasza aligha igényel újraértelmezést. Ám sajnálatosan itt is pontatlan, amikor arról ír, hogy a tagság iránti magyar és lengyel kérelmet 1994-ben „befogadja” az Európai Tanács, és felkéri az Európai Bizottságot az ügynevezett *avis*, azaz vélemény elkészítésére. Míg Balázs korábbi cikkeiben korrekten jegyezte meg, hogy Brüsszel halogatta az *avis*-t: csupán 1996-ban küldte ki a kérdőíveket a tagjelölteknek, mindössze három hónapot adva a válaszküldésére, összegzésükkel viszont csak 1997-re készült el, a mostani kötetben azt olvashatjuk, hogy a tanácsi felkérésre a „bizottsági vélemény gyorsan elkészült” (61. old.).

Terminológiai probléma az *acquis communautaire* magyar megfelelője: az európai uniós joganyag Balázs-nál „közösségi szerzemény”, és bár az *acquis* vitathatatlanul fordítható szerzeménynek, mégis szerencsésebb a szakirodalomban meghonosodott „közösségi vívmány” kifejezés. Eltekintve attól, hogy az utóbbit széles körben használják, a szerzemény semleges hangzásához képest kifejezőbb a pozitív tartalmú vívmány szó. Ha Baláznak gondja van az elterjedt terminológiával, akkor legalábbis megindokolhatta volna újítását.

Balázs Péter élvezetes stílusban vonja meg húsz év mérlegét, ad számot arról a csaknem kényszerpályáról – mert más alternatíva aligha állt az ország előtt –, amelyen a mielőbbi tagság áhításától kezdve, kiábrándító lassúsággal ugyan, végül is révbe ért Magyarország. Közérthetően

írja le az uniós intézmények közötti „kényes egyensúlyt”, vázolja az EU előtt álló kihívásokat, legyen szó akár a következő, 2014 és 2020 közötti költségvetési irányelvekről, akár a világgazdasági pozíciók megtartásáról, megerősítéséről. Az utolsó fejezetben (*Nemzet és identitás az Európai Unióban*) szembenéz azzal, hogy illúzió az unió homogenitásáról beszélni, és hogy a tagok közötti eltérések az érdekekben is megmutatkoznak. Elfogadhatónak találja, ha a nagyobb és tehetősebb tagállamok, amelyek költségvetési hozzájárulásukkal finanszírozzák a szegényebbek hosszúra nyúló felzárkóztatását, nagyobb mozgásteret kapnak a közösségi döntésekben, és – mint arra a könyv utószavában figyelmeztet – megtörténhet, hogy a nagyok lerázzák magukról az egyenlőséget reklamáló, okvetetlenkedő kicsik tömegét.

FÓTI TAMÁS

Demcsák Katalin: Komédia, arte, világ

A COMMEDIA DELL'ARTE
SZÍNHÁZELMÉLETE GIOVAN BATTISTA
ANDREINI MŰVEIBEN

Kijárat Kiadó, Bp., 2011. 342 old.,
2400 Ft

A XVI–XVII. századi Itália kiemelkedő színházi családja volt az Andreini család, amelynek tagjai közül Francesco (1548–1624) és felesége, Isabella (1562–1604) a Gelosi társulat vezető színészei voltak. Gyermekük közül Giovan Battista (1576–1654) a Fedeli társulatban betöltött vezető szerepén túl igen jelentős színpadi szerzőnek is számított legalább húsz színpadi művével, valamint több – a színház védelmében, illetve társadalmi-művészi szerepének feltárása és megmagyarázása érdekében írott – vegyes műfajú szövegével, amelyek együttesen mintegy hatvan kötetet tesznek ki. Giovan Battista Andreini jelentőségét a maga korában az elmúlt évtizedek – főként olasz és angolszász szakemberek által folytatott – színház-történeti kutatásai

megerősítették. Az ő munkásságát és jelentőségét rekonstruáló-rehabilitáló tudományos vonulatba illeszkedik Demcsák Katalin kötete is, amely 2009-ben megvédett doktori értekezésén alapul.

Giovan Battista Andreini színházi életművét olyan korban bontakoztatta ki, amely kifejezetten ambivalens viszonyban állt a színházzal, és ez az ambivalencia gyakran fordult direkt színházellenességbe. 1597-ben Antonio Seneca azt írta, hogy a komédiaszínház „a romlásba döntő vágyak terjesztője, a házasságtörés előkészítője, a mértéktelenség iskolája, az erkölcsstelenségre való buzdítás, a kéjelgés műhelye, a kicsapongás és paráználkodás nyilvános tere [...], a pestis katedrája, a szemérmertlenség orkesztrája, [...] ördögök [...] ünnepe, elkárhozott hely, amelyet elárasztottak a bűnök” (120. old.).

E heves színházellenes argumentációban esztétikai mozzanatok nem kapnak helyet, a művészi kifejezésformát sokkal inkább morális normatívák zavaros egyvelegére hivatkozva, barokkos metaforákkal ítéli el a szentszéki követ. A színházellenességnek az európai kultúrában több ezer éves hagyománya van, amelynek egyik fontos feldolgozása Jonas Barish három évtizede megjelent vaskos monográfiája (*The Antitheatrical Prejudice*. The University of California Press, Berkeley, 1981.), a színházellenesség történeti áttekintése Platónról az 1960-as évekig. Demcsák szerteágazóan és több összefüggésben tárgyalja ezt a színházellenes magatartást és hagyományt a vizsgált korszakban, hiszen ez a közege Giovan Battista Andreini sokrétű színházi tevékenységének.

A könyv célja a XVI–XVII. századi itáliai hivatásos színjátszás esztétikájának elemző bemutatása Andreini szövegeiből kiindulva. Az elemzés homlokterében esztétikai, színház-történeti, dramaturgiai szempontok állnak, Demcsák kitér a kultúrtörténeti, szociológiai, esztétikai, filozófiai összefüggésekre is, sőt ez utóbbiak vizsgálata teszi ki a könyv nagyobbik részét. A szoros értelemben vett szövegelemzések, Andreini írásainak részletező értelmezése a hat fejezetből álló munka utolsó két fejezetébe került.

Az első két fejezet (*Komédia, arte és világ, illetve Színházmánia*) a *commedia dell'arte* sajátosságairól folytatott legújabb olasz kutatások eredményeire épül, feltárva és bemutatva e színházi kifejezésforma egykori jellemzőit és a színház mibenlétéről a XVI–XVII. század fordulóján uralkodó nézeteket. A Magyarországon a *commedia dell'arte*-ról meglévő tudás és közvélekedés felülvizsgálatát és kritikáját is adja a munka, bemutatva a műfajnak az olasz színháztudományban az elmúlt évtizedekben kialakult értelmezéseit. Ezek tömören abban összegezhetők, hogy a *commedia dell'arte* a vizsgált korban és helyen nem műfaj volt, hanem mesterség (magát a kifejezést még nem is használták, csak Goldoni honosította meg a XVIII. század közepén). E mesterség gyakorlóit voltak az első hivatásos színészek, akik egy új szakma kialakításának szentelték az életüket egy új területen, amelyet a szerző a „senki földjének” nevez. Működésük olyan közegben folyt, amelyben számos, egymástól formájában és jelentőségében eltérő színházi gyakorlat volt jelen. Jelentőségük és hatásuk külföldön erősebb volt, mint az itáliai szintén, ahol nem a vándortársulatokat, hanem a műkedvelő együtteseket – az akadémiák, udvarok, egyházi kollégiumok alkalmi előadásait – kedvelték és támogatták. A műkedvelők (dilettánsok) és a hivatásosok (*commedia dell'arte*) között „a színházi praxis szempontjából a [...] legnagyobb különbség abban állt, hogy a műkedvelők többnyire csak előre – és irodalmi nyelven – megírt komédiákat voltak képesek előadni, míg a hivatásosok az általuk birtokolt dramatikus töredékekből bármikor tudtak új, még sosem játszott előadást készíteni, és színvonalasan játszani” (26. old.).

A könyv gerincét alkotó 3–4. fejezet a színházellenességet előbb az egyház felől érkező vádak, majd a színház apológiáját adó szövegek felől vizsgálja. Andreini vitákban és konfliktusokban kivívott rangját jól érzékelteti munkásságának szembevetése a színház hivatalos megítélésével. Az ellenreformáció egyháza bűn és erény relációjában szemlélte a színházat. Demcsák plasztikusan elemzi az egyház színházellenességének ideológiai

hátterét, érvényes párhuzamot vonva Nietzsche-nek a keresztény tanításról tett megállapításai és a korabeli színházi vádiratok eszmeisége és érvrendszere között.

A könyv azt is bemutatja, hogy a „színészek által megtapasztalt világ egészen más volt, mint amit bármely város lakója ismerhetett. A határállomásokon, gettóban, marginális helyzetű kulturális közösségekben szerzett tapasztalatok” eltértek minden más társadalmi csoport tapasztalatától (118. old.). E periférikus, illetve instabil társadalmi helyzet ellenére a társulatok közönségüket saját mindennapi életével szembesítették, sőt nevelték, és példákat nyújtottak. „A *commedia dell'arte* társulatok előadásain nevelkedve az emberek megtanulhatták, mennyire fontos életük tudatos alakítása, a »mese írása«, az átgondolt döntések sora. Ebben a tanulási folyamatban az előadások példaként szolgáltak” (107. old.) – ahogy ezt Andreini is fejtegeti egyik munkájában.

Diderot a *Színészparadoxon*ban pontos látéletet ad a XVIII. századi francia társadalomnak a színészekhez – s rajtuk keresztül a színházhoz – fűződő ellentmondásos viszonyáról, amikor azt írja, hogy „a színészek a társadalom számkivetettjei. A közönség ragaszkodik hozzájuk, de megveti őket.” Egy évszázaddal korábban, Andreini idejében, Itáliában hasonló volt a helyzet: a „közvélekedés szerint a színészet a hitvány mesterségek egyike, azonos a többi kulturális performansszal, a zsonglőrök, medvetáncoltatók, akrobaták, sarlatánok mesterségével, és ugyanolyan tisztátalan, mint a kéjhölgyek mestersége” (143. old.). Rokon sajátosságok jellemezték az Erzsébet-kori London színházainak státuszát is. Amit tehát a könyv különlegességgént állít elénk, az valójában több korszakon és társadalmon végighúzó, általános jellegzetesség – ez világossá is válhatott volna, ha a tárgyalt korpusz kőre a szerző időről időre tágabb kontextust von.

A színházi apológiák elemzésekor a kötet valamiféle rehabilitációra, átértékelésre törekszik: védelmébe veszi a színházat s benne Andreinit az egykori megítéléssel szemben, vagyis maga is apologétaként viselkedik. Erről árulkozik az apológiafejezet utolsó mon-

data: „A színészek színháza nem akart eltitkolni, leplezni és letiltani semmit, ami az emberi életvilágban előfordulhatott, hanem épp ellenkezőleg, az volt a célja, hogy megmutassa azt, ami van, úgy, ahogy van, vagy ahogy lehetséges, hogy az ellentétek erejével gondolkodásra, tudatos és megfontolt mérlegelésre, állásfoglalásra és saját életüket érintő döntésekre bírja nézőit.” (177. old.) Ez a színházat felmagasztaló kijelentés figyelmen kívül hagyja – egyebek mellett – azt, hogy ez a színház semmiképpen sem mutathatta meg „azt, ami van”, mert egyrészt konfrontatív helyzetben működött, vagyis valamivel szemben, valami ellenében foglalmazott és védekezett, másrészt ennek a színháznak a működésébe is beleértendő az alkotásnak és a befogadásnak a közvetítettsége és az értelmezés jelenléte.

A könyv két utolsó fejezete (*Ember/kép, Írás/kép*) főként Andreini színpad-i szövegeivel foglalkozik. Tárgyalja a darabjaiban előforduló beszélő nevek kérdését, a visszatérő szereplőtípusokat, e karakterek jellemvonásait, valamint az általános kompozíciót. Ez utóbbiról megállapítja, hogy „az összjáték és az ellentét összhangja jellemző Andreini komédiáira, a bennük együtt játszó figurákra” (211. old.). A *Lo Schiavetto* című komédia elemzése feltárja a szereplők viselkedésének viszonylagosságát, értékes információkat nyújtva a drámai szereplőkkel kapcsolatos közkeletű nézetekről, felmutatva e karaktereknek a helyzetről helyzetre és partnerről partnerre változó magatartását, jellemvonásait, habitusát. Andreini színházelméletének rekonstrukciója pedig bemutatja a színház védelmében született írásai pártosságát, szenvedélyességét, és rámutat arra a nagyon lényeges tényre, hogy ezek a „színházról szóló gondolatok [...] a védekezés súlya miatt nem válnak tömör, könnyen értelmezhető és pontosan kifejtett elméletté. Sokkal inkább a védekezés patetikus mondatai közé szórt töredékek halmazával állunk szemben.” (263. old.)

A már részletesen elemzett *Lo Schiavetto* logikátlanul kerül újra elő az utolsó fejezet *A színházi tudás színháza* című alfejezetében, amely oldalakon át ismerteti a darab tartalmát, onnan kezdve, hogy „a történet Pesa-

ro városának egyik terén játszódik” (286. old.) – mintegy hetven oldallal azután, hogy a művet egyszer már aprólékosan (mintegy 35 oldalon) elemezte.

Demcsák Katalin könyve egy évtizednyi kutatómunka eredményeit összegző színháztudományi mű, amely meggyőző gondolatmenettel tárja fel Giovan Battista Andreini színházelméletét, és igazolja annak színháztörténeti és -elméleti jelentőségét.

P. MÜLLER PÉTER

Hajdu Péter: Tudás és elbeszélés

A MIKSZÁTH KISPRÓZA REJTELMEI

Argumentum, Bp., 2010. 240 old., 2300 Ft (Irodalomtörténeti füzetek 168.)

Az irodalomtudomány több mint egy évtizede felfedezte és újraolvassa Mikszáthot. Műveire sokféle posztmodern irodalmi teóriát alkalmaz, és szinte meglepetten figyel, mennyire rásimulnak Mikszáth szövegeire. Jelen könyvében Hajdu Péter Mikszáth kisprózáit veszi szemügyre, és fel is sorakoztat a mai irodalomtudomány aktuális kérdéseiből jó néhányat, amelyek valamilyen formában Mikszáthnál is megtalálhatók.

A *Bevezetés*ben a kisprózák vizsgálatának hiányára hívja fel a figyelmet, aminek okaként az irodalomtörténeti tradíciót jelöli meg, amely a kisprózát Schöpfungstől kezdve hagyományosan csak mint a regényírás előkészítő fázisát tartja számon, lefokozva ezzel az elbeszéléseket. Hajdu fejtegetése világossá teszi az irodalomtudományi kánon negatív hatását a kutatásra, de nem hiszem, hogy a kisprózákutatót indokolni kellene, vagy konfrontálni a hosszabb szövegek iránti érdeklődéssel. Súlyosabb dolognak érzem a többször fölvetett hiányzó alapelveket, a „túlságos szabadságot” (7. old.) a kisprózák vizsgálatában. A Hajdu által szerkesztett, *A kis formák mestere (meg a nagyoké)* című tanulmánykötet (Mikszáth Kálmán Társaság, Veszprém,

2011.), amely Mikszáth-novellaelemzéseket tartalmaz, ugyancsak jól példázza ezt a problémát. Ebben több tanulmány kezdődik ugyanis olyasfajta bevezetéssel, hogy a vizsgált novella nem tartozik Mikszáth „jó művei”, értékes, meghatározó írásai közé, de olyan kérdéskörre reflektál, amely a mai irodalomtudomány szemszögéből figyelemre méltó (pl. kép és szöveg viszonya, modernizáló és kortárs olvasat konfrontálása stb.). Nem kételkedem a hasonló kutatások szükségességében, csak meglep, miért olyan szövegeket választanak a szerzők, amelyeket irodalmilag nem tartanak értékesnek. Mikszáth hihetlen prózagazdagsága mellett egészen bizonyos, hogy „jó” szövegekből sincs hiány, és ha talán nem is kanonizálni, de legalább megtalálni és megbecsülni kellene őket.

Hajdu szövegválasztása meggyőzőbb, igyekszik olyan példanovellákat felhozni, amelyek a probléma illusztrálásán túl irodalmilag is színvonalat képviselnek. A kötet négy, önmagában is életképes fejezete egy-egy témakör – a novellák episztemológiája, a politikai karcolatok megteremtése, Mikszáth irodalomtörténeti szövegei és a történelmi tárgyú elbeszélések – köré rendeződik. A szövegek jó része korábban már folyóiratokban is megjelent, túl vannak tehát egyfajta érési folyamaton.

Az episztemológiát, a megismerés kérdéskörét Mikszáth munkásságának meghatározó motívumaként értelmezi a szerző mint sok fontosnak aposztrofált Mikszáth-mű kulcsproblémáját. Ezzel a meghatározással könnyű egyetérteni, hiszen a sokat emlegetett mikszáthi ironia is ezzel játszik, amikor egymás mellé helyez – legalább – két, egymásnak ellentmondó valóságot, játékra hívva az olvasót, aki a nyomok alapján maga döntheti el, melyik a helyes. Hajdu szerint viszont Mikszáth jobb írásaiban a valóság megismerhetősége megkérdőjeleződik. Ennek bizonyítékeként több novella-interpretációt is felhoz, amelyek azonban nem mindig meggyőzőek. *A szép Bulykainé* esetében például a szerző által alaphelyzetnek felhozott pulyka-Bulykai konnotációból, amellyel Bulykainé rútságára akar rámutatni, hiányoltam a pulykához elválasztha-

tatlanul kötődő hirtelenség, ingerlékenység jelentését, amely egy nőnél a szenvedély, a temperamentum (esetleg a bujaság) tulajdonságát is kódolná. Erre a szerző csak egy lapalji jegyzetben utal, elbizonytalanítva saját interpretációs konstrukcióját. A Hajdu által is unalomig ismételt mikszáthi relativitást is cáfolni látszik az exemplum jellegű szövegszerkesztés felismerése, olyan kiinduló szituációval, amely a szereplőt döntési helyzetbe kényszeríti, majd pedig a döntés eredményét láttatja. Olvasatomban Mikszáth épp az eredmény nyilvánvalóságával foglal állást a döntés helyességéről vagy helytelenségéről. Igaz, hogy lehetőséget hagy mind az elfogadásra, mind az elutasításra, de az egyes szereplők szintjén az eredmény nyilvánvaló, a megoldás pedig erősen archetipikus jegyeket hordoz, összhangban az exemplumjelleggel: a jó döntés harmóniát teremt, a rossz büntetést von maga után. Ami relativizálja, az a Mikszáth által megjelenített szereplők különböző látószöge. *A Lupcsek Jani házasságának* alternatív végkifejletét Hajdu Mikszáth modernizmusának bizonyítékeként értelmezi, mert szerinte az „exemplum mikszáthi használata [...] nagyon gyakran szolgálja az elbizonytalanítást, a kételyt ahelyett, hogy a példa révén magabiztosan bizonyítaná a tétel igazságát” (35. old.). Említi ugyan, hogy a szereplők hitük szerint bizonyosságot szereznek a valóságról, de nézetem szerint ez az egyén szintjén megnyilvánuló szubjektív valóság sokkal nagyobb figyelmet érdemelne, mint az, hogy a szereplők valósága nem azonos, tehát a világ megismerhetetlen, és többé nincs semmilyen bizonyosság. A posztmodern megismerési szkepszist Mikszáth esetében túlintertációnak érzem. A gyermektörténetek interpretációi szintén az individuális értelem megnyilvánulását tárják fel, hiszen Hajdu már a fejezet címében megjegyzi, hogy a gyermeknek van magához való esze, és utal az egyén szintjén megnyilvánuló értékre is: „A szeretet teszi egyedivé és ezáltal értékessé a kutyát.” (51. old.) *A Ponci bűnhődése* című elbeszélés állatkínzások jelenetének elemzésében Hajdu a hangsúlyt a gyermekszereplőnek az emberi társadalom elleni vétség-

geire helyezi, elnyomva a mutakozó ironikus felhangot, amely szerint az embereket jobban felháborítja az állatok gyöttrése, mint az emberi szenvedés. A német vendégeket felkavarják a madáretetőknél elfogott madarak, pedig náluk olyan szegénység van, hogy nemcsak a szárnyasok, hanem az emberek is éheznek. A francia gouvérnante elájul, amikor Ponci a macskát bántja, de Zolát nyugodt lélekkel olvassa. Az ilyen és ehhez hasonló interpretációs árnyalatok nem csökkentik az elemzések színvonalát, sokkal inkább Mikszáth nyelvi és gondolati gazdagságát bizonyítják, amely többféle megközelítést tesz lehetővé. Izgalmas téma a Hajdu által is fellelt identitásváltogatás kérdésköre is.

A politikai karcolatoknak szentelt fejezetben Hajdu elsősorban tisztázza Mikszáth viszonyát a műfaj megteremtéséhez. Mélyreható sajtótörténeti kutatása a kötet nagy értéke, mivel több kétséget eloszlat a korai Mikszáth-karcolatok szerzősége körül. Felvázolja, hogyan változott meg a politikáról író Mikszáth viszonya a témához – az aktuális hatalmi diskurzussal összhangban szakrális vonatkozásokat is mutató kezdeti lelkesedés teljes lelohadásáig, a politika mint mindennapi munka (?) ábrázolásának szintjéig, aminek semmi köze sincs semmilyen méltósághoz. Hajdu kitér a komikum eszközeire a karcolatokban, és tipizálja őket a narratíva szemszögéből, mintegy válaszként a *Bevezetés*ben hiányolt elméleti kérdésekre. A fejezet kifejezetten olvasóbarát: idézetekkel gazdagon illusztrálja Mikszáth különböző narratíváit, amelyeknek „egyik legfontosabb teljesítménye a politika dignitásáról szóló hatalmi diskurzus aláaknázása” (108. old.). Hajdu természetesen itt is felfigyel a posztmodern irodalmi vonatkozásokra, tárgyalja például az intertextualitás hatását a más szövegek (például a lejegyzett parlamenti beszédek) létezését feltételező karcolatokra. Külön fejezet szól a szövegek irodalmon kívüli realitásáról, illetve Mikszáth valóságábrázolásáról, egyetértve a fejezetcímnek választott Mikszáth-idézettel: „Igazit talán nem is lehet írni.” (111. old.) A gyakori nézőpontváltás mint a narráció megváltoztatásának eszköze is az elbi-

zonytalanítást szolgálja, és a politika megbízhatatlanságára mutat rá. Mikszáth politikai szövegeit meglehetősen felületesen ismertem eddig, kevésbé hozzáférhetők is, és meglepett, mennyire meghatározó még ma is, milyen szemmel tanította látnunk a politika világát – megteremtve például a parlamenti büfé máig élő mítoszát.

Az irodalomelméleti kérdéseket feszegető harmadik fejezetben Hajdu Mikszáth regénytörténeti szövegeit vizsgálja a narráció és a retorika (a történeti felépítés és a meggyőzés) posztmodern kérdéseinek szemszögéből. Az irodalomtörténetben működő elbeszélési stratégiákat a Mikszáth által a *Magyar regényírók képes kiadása* egyes kötetéhez írt előszavain demonstrálja. Kiemeli Mikszáth irodalomtörténeti gondolkodásának ma is időszerű témáit, mint amilyen a befogadás-központúság, a gender-tematika, az írónők életpályája, az irodalom mint rendszer ábrázolása, amelyben jól megférnek a különböző írói stratégiák. Helyesen állapítja meg a Tolnai Lajos műveit bevezető esszé kapcsán, hogy a Tolnai regényeinek óborként aposztrofálása nem hordoz magában ítéletet sem nőknek íródott, limonádénak titulált művekre, sem Dickens regényeire nézve, amelyek Tolnai kietlen világához mérten cukorból vannak. Mikszáth pontosan arra mutat rá, hogy az olvasók különbözősége folytán egyiknek is, másinak is van létjogosultsága. Ezt a gondolatsort Hajdu tovább bővíti a mikszáthi kifejezőmód ellenpontosított stratégiájának tárgyalásában. Mikszáth – nemcsak ezekben az esszékben – gyakran szerepeltet ellentétpárokat, de ez nem vezet értékkategóriák szembeállításához, mivel a megengedő hangvétel dominál. Tehát az egyik állítás nem zárja ki a másikat, nincs vagy-vagy, alkalmasabb az is-is ambivalenciája. Ezzel kapcsolatban a nagyobb hangsúlyt nem az értéktulajdonítás bizonytalanságára, hanem a megengedő viszonyra helyezném, amely összhangban van a fentebb már tárgyalt nézőpont-különbségek alkalmazásával, amivel – néztem szerint – Mikszáth az egyén, az individuum jelentőségét nyomatékosítja. Annál is inkább igaz ez, mivel némely ellentétpárnál egészen hatá-

rozottan foglal állást az egyik vagy másik oldal mellett (egyértelműen elítélő például Justh Zsigmond léha életmódú kortársaival kapcsolatban), tehát szó sincs értékingadozásról. Egyszerűen vannak esetek, amelyek hasonló szinten helyezkednek el, és az ember választhat közülük (lehet politikus, író vagy tudós), és van, ami nem elfogadható (ha az ember „csak gróf”). Az értékelés amúgy is immansens, megkerülhetetlen komponense a regénytörténeti esszéknek, hiszen maga a válogatás vitathatatlanul értékközvetítő szándékú, kanonizációs relevanciája van. Hajdu jelzi, hogy „a magyar regénytermést Mikszáth alapvetően nem értékelte túlságosan magasra” (148. old.), s ezért gyakran folyamodott az irónia eszközéhez, feszültséget teremtve szövegeinek látszólagos jelentése és valódi mondanivalója között. Hajdu a Kemény Zsigmondnak szentelt esszé szövegén mutatja be Mikszáth értékelő-elemző diskurzusának figurativitását, hangsúlyozva a metaforák jelentőségét (különös figyelmet szentelve az érzékelés metaforáinak), amelyek nemcsak az irodalomtörténeti esszékben érdemelnek kiemelt figyelmet, hanem az egész életmű fontos meghatározói. Hajdu nem először próbálkozik meg a metaforák működésének jellemzésével Mikszáth prózájában, hasonló interpretációval találkozhattunk a *Csak egyet, de kétszer. A Mikszáth-próza kérdései* (Bp., Gondolat, 2005.) című kötetben, például a *Galamb a kalitkában* megketőztörténetének mélystrukturális elemzésében is. Mind képi telítettségük, mind a szabad asszociációk miatt, amelyekre a metafora elegendő teret biztosít, bevonva az olvasót az értelemteremtés folyamatába, a prózai szövegek metaforikájának kutatása nagyon hálás és előremutató szövegelemzési stratégia. Hajdu azonban kitér egy kevésbé kényelmes témára is, amikor a Beöthy-esszé kapcsán analizálja Mikszáth viszonyát a hazaihoz és a külföldihez. Észreveszi ugyan, hogy Mikszáth a „magyar” és a „hazai” jelzőhöz nem köt egyértelműen pozitív tartalmakat, többször ironizál is ezzel kapcsolatban, de a fejezetből hiányzik a nyíltabb véleményformálás. Hajdu kétféle módon, hogy Mikszáth komolyan

vette volna a nemzeti narratívát, és ezt intertextuális utalásokkal is alátámasztja, mégis hajlandó tényként kezelni az előzőleg bizonyítottan ironikus hangfekvésben prezentált nézeteket, amikor Mikszáth Beöthyvel kapcsolatban alkalmazza őket. Ezt az ellentmondást azzal próbálja feloldani, hogy Mikszáth az adott szövegben Beöthyvel kapcsolatban gondolhatta komolyan az effajta esztétikát. Erre azonban nincs meggyőző bizonyítéka, viszont finoman jelzi, hogy Mikszáth néha hajlamos volt ironikusan kezelni az idegenség és nemzetiesség viszonyát. Mikszáth azonban ennél sokkal messzebbre ment. Idegen tőle korának (korunknak?) meghatározó, posztromantikus, nemzetközpontú gondolkodásmódja. Szövegei gyakran és célzottan – bár nem a felszínen – tagadják azt a kolonialista diskurzust, amely szerint a magyar az egyetlen kulturált, államalapító nemzet széles e hazában. Csak kicsit több bátorság kéne így is olvasni Mikszáthot.

A történelmi tárgyú elbeszélések elemzését Hajdu hiánypótló esztétikai bevezetővel kezdi, amelyet Mikszáth hasonló témájú esszéjének ismertetésével bővít ki. Figyelemre méltó az összhang a napjainkban meghatározó történelmi, újhistorikus nézőpontok és Mikszáth látásmódja között: Mikszáth felhívja a figyelmet a fantázia szerepére a múlt megismerésének és ábrázolásának folyamatában, mintegy előre vetítve a lehetséges világok elméletét, fontosak számára a történelmi dokumentumok, amelyek tudatos interpretálására novellákat épít, érdeklő a mindennapi emberek múltbeli élete, a történelmet nem az elit tetteiként láttatja, hanem a kisember pozíciójából. Az elméleti megfigyeléseket Hajdu több novelláinterpretációja során alkalmazza sikerrel. Megállapítja, hogy Mikszáth szereplői „az egyéni, hétköznapi túlélés, a mindennapi életlehetőségek megteremtése érdekében lavíroznak a különböző hatalmi centrumok és hatalmi igények között” (180. old.). Ez a megjegyzés és a kisemberek szerepeltetése nemcsak a történelmi tárgyú elbeszélésekben Mikszáth műveinek egyik legmegnyerőbb és leginkább aktualizálható vonását takarja – az ember fontosságának tudatát. Mikszáthnál

nincsen nagyobb érték az egyénnél, az egy ember életénél, a konkrét ember szemszöve, látásmódja az egyetlen bizonyosság, a lehetséges értelmezések között. És a túlélés mint életcél, nemcsak biológiai értelemben nem elítélendő vagy sekélyes nézőpont, de pszichológiai motiváltságát tekintve is elfogadható stratégia. Hajdu interpretációi több szinten is rámutatnak ennek valóságára. Például a jogi szövegek, történelmi dokumentumok mint kompozíciós eszköz alkalmazása az igazság hatalmi manipuláltságát hivatottak ábrázolni. A szereplők egyszerűen nem hagyatkozhatnak a jogra, ha túl akarnak élni. Az élet megmentése érdekében részeseivé válnak a taktikázásnak, és ez az indok nem szégyellnivaló. Külön pikantériája a könyvnek, hogy Hajdu egyik utolsó gondolatsora a *Gertrudis hátulról* című történelmi novellához kapcsolódik, és benne a *Reginam occidere* kétféleképpen értelmezhető, interpunkciómentes szövege egészen groteszk módon is kapcsolatban van Mikszáthtal: kéziratait ő is gyakran központozás nélkül adta le, megnehezítve a szedők dolgát, és többféle olvasatra adva módot (lásd *A kis formák mestere [meg a nagyoké]*, 22–24. old.)

Hajdu mélyrehatóan ismeri és használja napjaink irodalomelméleti módszereit, gyakran olyan megfontolásból is, hogy bizonyítsa alkalmazhatóságukat a Mikszáth-szövegekre. Ezáltal az interpretációk sokszínűek, variábilisak, sok az idézett mű, az applikált irodalmi teória (különböző szövegstratégiai, metanarratív, újhistorikus megközelítések), amelyek néha elfedik a szerzői szándékot, és kicsit kaotikus benyomást keltenek.

A könyv egészét tekintve kijelenthető, hogy Mikszáth posztmodernsége nagyon plasztikusan látszik megnyílatkozni Hajdu interpretációiban. A szerző azonban természetesen nem állítja, hogy Mikszáth korát messze megelőzően posztmodern lett volna. És én sem gondolom ezt. Ahhoz kicsit túl sok nála az érték, a valóság, bár gyakran mélyre rejtje őket, de aktuális tud lenni minden korban, mert a mindenkor emberhez szól, aki – lehet reneszánsz vagy posztmodern – alapjában véve mindig ugyanolyan. Ezért tudjuk őt nagy élvezettel újraolvasni,

mert magunkra találhatunk a sorok között.

(A recenzió szerzője a Comenius Egyetem Grant mladých ösztöndíjasa, az ösztöndíj száma: UK/235/2011).

MARTA FÜLÖPOVÁ

Hans-Ulrich Gumbrecht: A jelenlét előállítása

AMIT A JELENTÉS NEM KÖZVETÍT

Ford. Palkó Gábor. Ráció Kiadó – Historia Litteraria Alapítvány, Bp., 2010. 128 old., 2400 Ft

Az irodalom- és kultúratudomány gyorsan változó kondíciói közt az utóbbi években mind nagyobb teret nyer az a belátás, hogy ittlétünk megragadására jelentéssel telített világunkban nem vagy nem kizárólagosan a jelentésképzésen, az értelmén, az értelemtulajdonításon keresztül van módunk. Minthogy a világ, illetve abban a bennelét kézre kerítése éppen a jelentésképzés miatt önmagában véve bevégezhetetlen feladat, az értelmezés kiváltotta csömör vagy düh a humán tudományokban is olyan változásokat idézett elő, amelyek a jelentés(képzés) ellenében a jelenlét hatásokat nem-hermeneutikainak nevezett, azaz nem valaminek a megértésén, értelmezésén alapuló komponenseire irányították a figyelmet.

Hans-Ulrich Gumbrecht, a Stanford Egyetem Összehasonlító Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének professzora az egyik kezdeményezője azoknak a kutatásoknak az elmúlt század nyolcvanas éveitől kezdve napjainkig, amelyek a kommunikáció anyagiságára, materiális jellegzetességeire fókuszáltak. Mint *A jelenlét előállítása* című könyvének meglehetősen személyesre sikerült első fejezetében elmeséli, az egymással versengő elméletek, a folyamatos kísérletek a humán tudományok átgondolására, megújítására mind azon igyekeztek, hogy „újraszituálják” a tág értelemben

vett olvasás fogalmát, a jelentés mi-
benlétét, s így igen hamar kifulladtak.
A nem-jelentésességnek, az értelem nél-
külinek, az anyagiságnak a helyzetére
reflektáló kezdeményezés, úgy tűnt,
új szint és életet visz a tudományok
önértelmezésébe, amit alátámasztott
a technikai médiumok egyre nagyobb
szerepe, szemléletformáló hatása is.
(A kutatások ily módon, más és más
inspirációra és eltérő nézőpontokból,
megalapozódtak, valamint kiegészül-
tek Friedrich Kittler technológia- és
médiaelméleti vagy például K. Lud-
wig Pfeiffer médiaantropológiai vizs-
gálódásaival.)

Hogy miként lehetséges a nem-jel-
entésesre, a nem-hermeneutikaira rá-
mutatni az irodalomban, arra Gumbrecht
nem ebben a könyvében adja a
legjobban kifejtett választ. Itt inkább
röviden összegzi kutatói pályája ta-
pasztalatait, amelynek egy-egy állo-
mását más-más önálló – és magyarul
még nem olvasható – munkájában
rögzítette. Az ELTE Általános Irodal-
omtudományi Kutatócsoportjának
és a kiadónak vélhetően éppen ezért
is eshetett a választása erre az egyéb-
ként sem túl régen, eredetileg 2004-
ben publikált munkára, hiszen patch-
workjellegénél fogva mindenhol
szemezget, amivel csak Gumbrecht
korábban foglalkozott, s az ezekből
származó konzekvenciákat, elgon-
dolásokat öt fejezetben, bravúrosan
helyezi egymás mellé. Ebből fakad a
kötet elején kissé pironkodva előve-
zetett módszertani megfontolás, hogy
a hivatkozások jórészt a szerző saját
korábbi munkáiból állnak.

A *jelenlét* fogalma Gumbrecht
könyvében nem az időbeliség, hanem
a térbeliség dimenziójához kapcsoló-
dik, és alapvetően a testi-materiális itt-
létben, a világ dolgaival való szinkrón
kapcsolatban keletkezik. Az *előállítás*
tehát a latin *producere* szó eredetén,
vagyis egy tárgy előtérbe hozásának,
elővezetésének fogalmán alapszik. A
testek, tárgyak előtérbe helyezése, je-
lenléte Gumbrecht felfogásában olyan
hatásokat válthat ki, amelyek termé-
szetüknél fogva különböznek attól,
amit jelentésnek vagy jelentésességnek
mondanánk – egészen egyszerűen
nincs szemantikai dimenziójuk. Ilyen
lehet a villám a viharos égen, a ten-
ger morajlása, vagy akár egy épület

jelenléte az őt körülvevő környezet-
ben, de a szerző további példáival élve
ilyen egy idősödő férfi lelkesedése az
egyetemi könyvtárban a fiatal, szép
testű hallgató hölgy szemrevételezése
során, egy ízletes vacsora első falatai
vagy akár a szerelmi élmény. Jelen-
lét-hatásokkal telített természetesen a
művészet, elsősorban a zene – amelyet
nem, vagy csak nagyon korlátozottan
vesz körül a jelentés szemhatára –, de
a festészet vagy az irodalom is, jól-
lehet utóbbi inkább csupán a tipog-
ráfia vagy a papír materialitása által.
(A kérdést Gumbrecht részletesen
tárgyalja *The Powers of Philology* című
könyvében – németül: *Die Macht der
Philologie* –, amely a szövegtudomány
státuszának újragondolására is kísérle-
tet tesz.)

Gumbrecht fogalmainak kidolgo-
zása közben Jean-Luc Nancyra (*The
Birth to Presence*. Stanford University
Press, Stanford, 1993.), a művészet
rendszeréről szólva Niklas Luhmann-
ra (*Die Kunst der Gesellschaft*. Suhr-
kamp, Frankfurt am Main, 1995.),
a művészet filozófiáját tekintve pedig
Heideggerre alapoz, mindenekelőtt *A
műalkotás eredetében olvasható föld és
világ* fogalmakra. E gondolatmenet-
ben a *föld* a meglévő anyagiság, a *világ*
pedig ennek elrendezettsége: előbbi a
jelenlétre, utóbbi a jelentésre referál.
A kettő – tehát a jelenlét-hatások és
a jelentés-hatások – együtt lép mű-
ködésbe, azaz a dolgokkal való szem-
besülés során a jelenlét és a jelentés
közt képződő feszültség és oszcilláció
válk a találkozás, a befogadás tétjévé.
A könyv első fejezetének rövid filo-
zófiatörténeti áttekintése a jelentés
uralmának egyik, a nyelvben is rö-
gzült frázisát forgatja ki: az értelme-
zés mindig „elmélyült”, „mélyre ás”,
a dolgok „mögött” kutakodik, azaz
nem is magát a dolgot szemléli. Ezzel
szemben a jelenlét mintha pontosan
azt a „felszint” hozná előtérbe, ame-
lyet az értelemképzés figyelmen kívül
hagy vagy kikerül: a tárgyat, a testit,
az anyagit. A létezőket (máshonnan
közelítve: a műalkotást) tekintve ez az
experience fogalmának áthelyezésével
is együtt jár: a(z esztétikai) *tapasztalat*
Gumbrecht-nél (esztétikai) *élménnyé*
válk, pontosan abból fakadóan, hogy
a jelenlét, az élmény testi, térbeli, míg
a jelentés, a tapasztalat időbeli dimen-

zióval rendelkezik. (A szöveg – és a
fordítás is – precizításra törekszik: míg
az angol *experience* egyszerre jelent ’él-
ményt’ és ’tapasztalatot’, addig a né-
met *Erfahrung* és *Erlebnis* által jelöli és
reflektálja a kettő közti különbséget.)

Két fontos dolgot nem győz
hangsúlyozni Gumbrecht, ám eze-
ket végül eltérő módon artikulálja.
Az egyik, hogy bár végig a jelenlét-
hatások lenyűgöző, olykor felszaba-
dító, mámorító volta mellett érvel,
nem akarja végérvényesen száműzni
a jelentés(tulajdonítás) kultúráját –
a jelenlét dimenziójával nem meg-
szüntetni vagy ignorálni szándékszik
a jelentés dimenzióját. Mivel a je-
lenléteket, jelenlét-hatásokat pilla-
natszerűként, váratlanként, hirtelen
beállóként határozza meg, amelyek
ahogy előálltak, oly gyorsan el is il-
lannak – általuk nem számolható föl
a jelentés, de nem is értendők egymás
komplementereként. Az a feszültség a
meghatározó, amely a két hatás közti
ingázás, át- meg áthelyeződés során
keletkezik, s jöllehet a jelenlét élmé-
nye ritkának bizonyul a jelentésekkel
telített és így folyamatos számításokra
alapozott világban, a belőle fakadó
belátások a humán tudományokat is
új kihívások elé állítják, nemcsak tu-
dományos-diszciplináris tekintetben,
de pedagógiai értelemben is. Ez utóbbi
szempont a másik, amely a kötet
végére kibontakozik és jelentőséget
nyer.

Noha Gumbrecht ezúttal nem szá-
mol mindenre kitérve a tudományok
intézményi beágyazottságával, lehe-
tőséges jövőbeli gondjaikkal, mint ok-
tatót láthatóan erősen foglalkoztatja,
miként mutatható meg az esztétikai
élmény jellege a stúdiumok keretén
belül. A művészetek oktatását nem
annyira a szemtől szembe módszerre
támaszkodva, mint inkább az említett
élmények, jelenlétek előállításának vá-
gyában véli megalapozhatónak; innen
nézve felidézett óráinak tematikája és
az egyes pontokhoz adott kommentár-
jai ugyanúgy személyesnek és a hozzá
fűződő – persze reflexív – viszonyt
figyelembe véve „romantikusnak” te-
kinthetők, mint a könyv első és utolsó
fejezetének bensőséges, ritkán tapasztal-
ható módon szubjektív hangvétele.

A *jelenlét előállítása* rengeteg iz-
galmas kérdést érint, amelyeket csak

részlegesen, a szerző saját korábbi munkáira (és másokéra) hivatkozva fejt ki, esetenként pedig továbbgondolásra sarkall. Filozófiai, irodalomtudományi, de tudománytörténeti szempontból is elgondolkodtató a jelenlét-hatások és a tárgyi környezethez való viszony taglalása, ami a történelmi tapasztalat átgondolására sarkallhat: a történelemhez való hozzáférést a tanulság, a példa tétjének tekintő felfogás nem hozható összhangba a tárgyakon keresztüli múltba vágással és a történelem tanulság- vagy példanéklüliségével, ami korunkra lenne jellemző. (Mindennek problémáiról, kérdéseiről Gumbrecht *In 1926* című könyvében beszél részletesen.) A jelenlét utáni vágy jellegzetesen a nemlét ellenében dolgozik, vissza akar menni a születés előttre, és túl akarja lépni a halált, miközben az elnémulás, a csönd pillanataiból táplálkozik. A történelemben vágyó jelen a történelem utáni kor szimptomája lesz, aminek egyik következménye, hogy az *esztétikai* nem értelmezhető *etika*ként. Mindezek folyamánya, hogy bár nagyfokú elválasztottságban élünk, a médiumoknak köszönhetően minden közvetíthető, a jelenlét illúziója megteremthető. Gumbrecht e helyütt éppen csak utal a technikai médiumok szimulációs és manipulatív jellegére, de nem kerüli meg szerepüket és jelentőségüket. Használatukat, az általuk nyerhető élményt/tapasztalatot szükségesnek ítéli, rámutatva, hogy csak fokozzák a valódi jelenlételemény iránti vágyat.

Hogy *A jelenlét előállítása* miként illeszkedik majd a humán tudományok itthoni diskurzusaiba, nem könnyű megjósolni. Csak remélni lehet, hogy nem marad teljesen visszhangtalan.

Tófalvy Tamás – Kacsuk Zoltán – Vályi Gábor (szerk.): Zenei hálózatok

ZENE, MŰFAJOK ÉS KÖZÖSSÉGEK
AZ ONLINE HÁLÓZATOK ÉS AZ
ÁTALAKULÓ ZENEIPAR KORÁBAN

L'Harmattan Kiadó, Bp., 2011. 398. old.

2011. július 15-én délből, teljes mértékben lehetetlen körülmények között (kánikula, dübörgő hangfalak a közelben), a Hegyalja Fesztivál kultúrsátrában a *Zenei hálózatok* kötet egyik szerkesztője és az egész vállalkozás legfőbb motorja (erre a szerepre utal az is, hogy a kötet borítóján az alfabetikus szokásrendet felrúgva az ő neve szerepel elől), Tófalvy Tamás azokról a mediális folyamatokról beszélt néhány tucattal, a hőséggel és a zajjal dacoló érdeklődőnek, amelyek napjainkban mintegy kikövetelik, hogy a szélesen felfogott társadalomtudomány foglalkozzék velük. Nyilván azért kaphatott helyet ez a beszélgetés egy ifjúsági zenei fesztiválon, mert a kötet döntően a zeneforgalmazás, a zenei közösségek, a zenefogyasztás kérdéseiről szól – csupa olyasmiről, amiben az ifjú generációk leggyakrabban úgy vesznek részt, hogy közben nem feltétlenül alakítanak ki reflexív viszonyt saját tevékenységükkel. A közönség soraiból érkező kérdések arra engedtek következtetni, hogy ugyanakkor nagyon is érdekli őket az átalakuló zeneipar; trendjeinek változékonyasága, médiumainak gyors elévülési ideje indokolta a közönség egyik tagjának kérdését, hogy egy ennyire dinamikus változó szisztéma leírása meddig lehet aktuális és érvényes. Tófalvy Tamás csöppnyi melankóliával a hangjában azt válaszolta: annyi talán megkockáztatható, hogy a *Zenei hálózatokra* néhány év múltával visszapillantva is azt mondhatjuk, igyekezett pontosan dokumentálni a kultúra egy bizonyos időben

érvényes mintázatát. Sokkal több búskomorságot s még annál is több elkecsereledést képzeljen hozzá soraimhoz a kedves Olvasó, amidőn azt írom: 2011 szeptemberéig kellett csupán várni, hogy e kötetre úgy tekinthessünk, mint ami a magyar társadalomtudományok olyan virágzó állapotát örökíti meg, amelynek a kormányzati oktatáspolitikai miatt hamarosan vége szakad. A tanulmányok zömét ugyanis olyan fiatal egyetemi oktatók írták, akiknek pályája aligha fog kiteljesedni a magyarországi tudományos szférában, csak abban bízhatunk, hogy valahol – ha nem is ebben az országban – folytatják megkezdett kutatásaikat, hogy fölkészültségüknek és elhivatottságuknak továbbra is hasznát veszik. Ez nemcsak azért lehet így, mert a szerzők némelyike már most is külhoni intézményes keretek között végzett kutatásairól ad számot, de annak köszönhetően is, hogy majd minden téma eleve nemzetközi kontextusba ágyazódik, az írások a nyugati kultúratudományi módszerek termékeny hatását mutatják, és széles körű, nagyon friss külföldi szakirodalomra támaszkodnak.

Korántsem állítható persze, hogy a kötet a metodika vagy a tárgymeghatározás szempontjából egységes volna, hiszen nem egy kutatócsoport adja itt közre eredményeit. Egy 2008-as budapesti konferencián gyűltek össze először azok a magyar kutatók itthonról és külföldről, akiknek volt mondanivalójuk a zenei közösségek és műfajok közelmúltbeli és jelenlegi átalakulásáról. Már az előadásokat hallgatva is kiderültek a különbségek a médiatudományi, a kulturális antropológiai, az irodalom- és a történettudományi megközelítések között. A konferencián alapuló kötet szövegei tárgyuknál fogva is más-más historikus időket idéznek meg – nyilván nem ugyanaz és nem ugyanúgy válhat kutatói kérdéssé, ha az ember klasszikus történeti módszerekkel fog neki, hogy föltérképezze a Rákosi-rendszer zenepolitikáját (Havadi Gergő), mint akkor, ha a web 2.0-ás alkalmazásoknak a zeneipar működésmódjára gyakorolt hatásait vizsgálja (Tófalvy Tamás, Barna Emília, Gelegonya Edina, Kovács Balázs). A már említett gyors évülés következménye az is,

hogy 2008-ban úgy látszott, a Myspace nevű közösségi alkalmazás nagyban alakítja az online zeneforgalmazás gyakorlatát, s ezért fölöttébb indokolt volt több előadásban is foglalkozni vele. Manapság viszont a Myspace elmúlásáról, jelentősége gyors hanyatlásáról szokás beszélni. Nagyon szépen összerakott, de a kötetnek csak bizonyos tanulmányaira igaz tehát az előhangban olvasható célkijelölés: „társadalomtudományos alapos-sággal, egyben közérthető módon, magyar nyelven elsőként írja le és elemozse az utóbbi években az újmédia által meghatározott társadalmi közegeben átalakuló, zenei preferenciák mentén szerveződő közösségek dinamikáját és működését, illetve a tágabb kontextust jelentő kulturális, mediális és zenei tendenciákat; hogy ezáltal reflektáljon az átalakuláshoz szorosabban kapcsolódó társadalmi változásokra és azokra a párhuzamos, kortárs zenei közösségi folyamatokra is, amelyek az átstrukturálódó médiatér legnépszerűbb kommunikációs csatornáitól távolabb zajlanak.” (7. old.) Ez természetesen a legkevésbé sem baj – a nem médiatudományi dolgozatok is bőszeggel szolgálnak új kutatási eredményekkel és izgalmas módszertani megoldásokkal. A tizenhat tanulmány és a három szerkesztett kerekasztal-beszélgetés négy tematikus blokkba rendezése nem csupán a jobb eligazodást szolgálja, de egyúszersmind olyan közvetlen kontextust biztosít az egyes szövegeknek, hogy egyetlen írás sem lóg ki a kötetből.

Korántsem biztos, hogy a kritikus befogadásmódját érdemes alapul venni, aki kis megszakításokkal, nagyjából egyvégtében olvassa végig a kötetet (ideális esetben többször is), s aki számára talán élesebben rajzolódnak ki azok a hálózatok, amelyek a különböző tanulmányokat a fogalomhasználat, a hivatkozott szakirodalmi támasztékok és kutatói dilemmák szintjén összekapcsolják. Ám még e kissé mesterséges találkozás a szövegekkel sem talált a könyvben redundáns ismétlődéseket: bár például több írásban is alapvető kiindulópont a szubkulturakutatás terminológiai áthangolásával azonosított jelenség-együttes (szubkultúra, posztsubkultúra, neotörzs, színtér), a vonatkozó

klasszikus szövegek földézése az olvasó alaposabb bevonását eredményezi, nem pedig az ismétlődéssel járó unalmat – noha ezen a téren már magyar nyelven is komoly előzményekkel számolhatunk (többek között épp a kötet szerkesztői, Tófalvy mellett Kacsuk Zoltán és Vályi Gábor korábbi munkáival). Jó látni, hogy például a *Replika* szubkulturászamaiban leginkább az angolszász tudomány alpműveiből közreadott szakértő válogatás újabb kutatási irányokban válik termékeny-nyé, amelyet továbbgondolnak, illetve korrigálnak a magyar szerzők. Ez ugyanis a honi társadalomtudomány – felszámolás alatt álló – hatékony működésmódjáról, a nemzetközi diskurzusokban való részvételéről és erős műhelyeiről tanúskodik.

A zenei stílusok köré szerveződő csoportok belső diskurzusát vizsgáló tanulmányok döntően az online felületek nyújtotta technokommunikációs lehetőségek kihasználását elemzik mind az előállítói, mind a befogadói oldalon. Eközben az online tér történéseinek az offline világbeli performatív hatásait sem tévesztik szem elől. Finom megfigyeléseket olvashatunk például arról, hogy a hallgatók azonnali véleménynyilvánítására lehetőséget adó internetes szolgáltatások miképpen alakíthatják át egy színtér belső erőviszonyait, kánonját, s ezzel hogyan befolyásolják a zeneipar ügymenetét. Összetett elemzői képességek szükségesek természetesen ehhez a munkához, amennyiben a technomédiumok információt és zajt egyaránt termelő működésmódjának „sűrű leírását”, a tengerény kommunikatív eseményből való lényeglátó mintavételt, a nyelvi megfogalmazásban kifejezésre jutó diskurzív attitűdök rendszerezését egyaránt magában foglalja úgy, hogy végső célként mégiscsak lazább-szorosabb emberi közösségeket átszövő, formális és informális hálózatok fölterképezésére vállalkozik. A társadalmi töke fölhalmozásáról, megosztásáról, új csatornáiról van itt szó természetesen, s aligha kell külön hangsúlyozni, milyen erős társadalomtudományi alapo-zottság és kutatási hagyomány van e vitathatatlanul fontos kérdések mögött (Vályi Gábor tanulmányának terminológiáján nem véletlenül süt át Bourdieu munkáinak

hatása), amelyek megválaszolósa nélkül remény sincs arra, hogy a – ma újra politikai hátszelet kapó – pedagógia megértheti az online terekbe egyre fiatalabban belépő, bennük egyre ott-honosabban mozgó, a bennük képződő közösségekben egyre nagyobb eltökéltséggel részt vevő generációk viselkedéskulturáját, érzelmi igényeit. Lehet persze remélni, hogy a kézműves szakkör és a lovaglás majd visszarepíti a gyermekeket a talán sosemvolt békeidőkbe, amikor még nem kellett számolni a jórészt ellenőrizetlenül áramló, mediatizált információk hatásával, de talán érdemesebb lenne és több sikerrel kecsegtetne, ha tudomásul vennénk, hogy a web 2.0-as alkalmazásokban termelődj új kulturális tudás előállításához és a belőle való részesüléshez szükséges kompetenciák folyamatos megfigyelése és elemzése még a Kárpát-medence közepén sem takarítható meg.

A kommunikáció- és médiatudományi szempontrendszer legkövetkezetesebb alkalmazása a kötet *Zene, internet, közösségek* című első fejezetét jellemzi. Az itt olvasható tanulmányok legfőljebb akkor keltenek hiányérzetet, amikor a vizsgált mediális felület önmagában nem feltétlenül tud számot adni az általa lehetővé tett kulturális produktum hatástörténetéről. Gelegonya Edina Vilém Flusser és Lev Manovich médiaelméleti és történeti munkáinak kreatív felhasználásával meggyőzően mutatja be, miért nem érvényes Andy Warholnak a klasszikus tömegmédia korában tett kijelentése a 15 percig tartó hírnévről a XXI. század nagy közönséget vonzó, online zenei hálózatainak világában. A példaként választott amerikai YouTube-sztár, Terra Naomi népszerűségének megkettőződése (miképp vezet a videómegosztón szerzett ismertség a Wembley Stadion színpadáig) a médiumok belső természete közötti különbségek pontos leírásával jár együtt, ugyanakkor többet tudunk meg arról, általában milyen technokommunikációs lehetőségeket kihasználva lehet hálózati hírnévre szert tenni, mint arról, hogy a sok millió, egyszerű dallamokat rendkívül konvencionálisan előadó, s ezt otthoni körülmények között rögzítő YouTube-zenész közül éppen ez

az ifjú énekesnő milyen kulturális és esztétikai tényezőknek köszönhetően emelkedhetett ki mindkét mediális szisztémában. Meglepő, hogy a vizsgált jelenségegyüttes kulturális sajátosságainak kidomborítása azokban a kimondottan kulturális antropológiainak szánt dolgozatokban sem elég határozott, amelyek térben-időben behatárolható zenei színterekkel foglalkoznak. A kolozsvári elektronikus zenei szcena tíz évről készített leírás (Patakfalvi Czirják Ágnes) az urbanisztikai és desztinációmá케팅-elemeket ötvöző Kolozsvár-márka rövid bemutatásával indít, majd annak a folyamatnak a stációt vázolja föl, amelynek során egyes baráti csoportok zenefogyasztási szokásrendszere előbb szervezett formát ölt, majd profitszerző vállalkozásokban folytatódva egyre nagyobb közönséget szólít meg. Miközben a szerző igyekszik hozzáilleszteni a terepen szerzett tapasztalatait a szubkulturakutatás nagyjaitól tanult folyamatmodellekhez, az általános és a konkrét közötti arány olykor az előbbi felé billen el, s az érvelésmód miatt egy-két passzusban nehezen dönthető el, melyikről is van éppen szó. A tanulmány végéhez közeledve olvashatunk például arról, hogy a „szintér popularizálódása, valamint a szintéren belüli határvonalak állandó átalakulása mellett a mai napig is fontos szerepet kap a szintér hierarchikus rendszere”, arról viszont, hogy ez hogyan néz is ki, egy meglehetősen kevésbé kibontott fősorolás hivatott tájékoztatni az olvasót, amelynek egyes elemei – mondjuk a hierarchiában elfoglalt pozíciót befolyásolni képes jártasság az extrém sportokban – itt sincsenek kifejtve, és a szövegben korábban sincsenek előkészítve. Őszintén szólva megbecsülni sem tudom, milyen típusú extrém sportok üzése számít az erdélyi város elektronikus színterén belül szubkulturális tőkének. Ennél minden bizonnyal fajsúlyosabb kérdés lehet az, hogy ha a vizsgált szcena ilyen szépen lefedi az angolszász szerzők leírta átalakulási folyamatot, vajon miben áll kulturális specifikuma. Noha a tanulmány a romániai szórakoztatóipar elektronikus zenei szektorának általános tendenciával összekapcsolva tárgyalja a konkrét lokális színteret, a város több-

nemzetiségű voltából és többnyelvűségéből származó sajátosságokra csupán egyetlen bekezdést szán – némi túlzással azt mondhatjuk, hogy éppen ott marad abba a dolgozat, ahol a kulturális antropológus igazán tárgyára találhatna (ez a befejezetlenség a dolgozat kissé esetlegesnek ható utolsó mondatában is tetten érhető).

Talán nem csupán a józanság iránti (egyébként teljesen indokolatlan) elkötelezettségem az oka annak, hogy némi ismeretelméleti kétellyel olvasom Vitos Botond összefoglaló igényű elemzését a csehországi psytrance partik résztvevőinek LSD-élményeiről. Van ugyanis egyfelől egy többek között Bahtyinon, Baudrillard-on és Lyotard-on képzett kulturális antropológus, s vannak másfelől az „adatközlőktől”, a ki tudja éppen az „utazás” melyik fázisában lévő kábítószer-használóktól begyűjtött megnyilatkozások – a tanulmány akár még arról is meggyőzhet bennünket, hogy össze lehet társítani kultúratudományi modelleket az ő tapasztalataikkal, csupán azt nem tudni, mi ennek a tudományos tétje. Mert gondoljunk bármit is Bahtyinnak a középkor és a reneszánsz karneváli kultúrájáról kifejtett gondolatairól, az általa elemzett tények összes történelmi, kulturális és társadalmi sajátosságáról meg kell feledkeznünk, hogy azt állíthassuk: „a cseh psytrance partik számos szempontból valóban visszavezethetők a bahtyini karneváli világképre.” (190. old.) A különbségek némelyikének említésekor erre a tanulmány maga is következtetni enged. Viszont az sem föltétlenül magától értendő, hogy a szerző szemiotikai fixációja, amely mindenben értelmezésre váró jelet vél fölfedezni, föltétlenül eredménnyel kecsegtet: nem vagyok meggyőződve arról, hogy bármiféle kultúratudományi relevanciája lenne annak, hogy „az egyik résztvevő például a partik hajnalain általában egy-egy többméteres farönköt hurokolt le az erdőből, amelyet megpróbált elültetni a tánctéren, vagy legalábbis táncra perdült vele” (184. old.). Vitos Botond egyébként a legkevésbé sem kíván semleges maradni az LSD-élmény leírásakor: az avatatlan olvasó megtudja, hogy noha a drog „meghiúsít[ja] a precízebb táncmozdulatok végrehajtását

és a verbális kommunikációt, ám elősegít[i] a zenében való elmélyedést” (uo.) – sajátos elgondolása ez egyébként az elmélyedésnek, van zenetudományi hagyomány, mely ezen egészen mást ért; továbbá „az LSD fejlett technológiaként olyan szimulált közeget hoz létre, amely [...] meghaladja a valóságot” (185. old.); s végül a résztvevők testi-mentális egészségéért aggódók is megnyugodhatnak (?), amikor ezt olvassák: „Még a legextrémebb esetekben is, amikor egyik-másik LSD-utazó a saját halálát élte át, egy idő után az élmények fokozatosan lecsillapodtak, és (a droghatás elcsitulásával egyidejűleg) a résztvevőket életre keltették a nap sugarai.” (181. old.) Arra a kérdésre, vannak-e az LSD által befolyásolt viselkedés- és érzékelésmódnak kimondottan helyspecifikus ismérvei, írása utolsó bekezdésében a szerző inkább nemmel válaszol, így viszont továbbra is inkább a dolog természetéhez jobban illő gyógyszerészeti és pszichológiai megközelítés látszik hatékonynak, s kevésbé a kulturális antropológiai.

A részt vevő megfigyelés és az interjúzás módszereit használja Ilg Barbara is, aki egy olyan közösséget mutat be – nevének, logójának, értékeinek, belső hierarchiájának, identitásmintáinak értelmezésén keresztül –, amely közelebb áll a hagyományos szubkulturákhoz. Kijelölt feladatait kétségtelenül szisztematikusan igyekezett végrehajtani, s hogy különösebb fölfedezésre nem jutott, az inkább a vizsgált jelenség természetéből következett. Ezzel együtt is érdemes lett volna kigyomlálni szövegéből az értelmezői nyelv és értelmezett jelenség össze nem illéséről árulkodó helyeket. Biztosan csak az én ósdi környezetvédő szemléletem nem képes egységben a látni a „természethez való hihetetlen közelség[et], a benzingőz szag[át] és a motor hangj[át] (gyakori, hogy a kipufogót félbevágják)” (216. old.), főként ha azt is tekintetbe vesszük, az elemzés tárgyául szolgáló motoros banda tagjai járgányaikkal gyakran nem kiépített utakon, számos esetben nyilvánvalóan közvetlen természeti kárt okozva töltik szabadidejüket. Azt, hogy „az a motoros, aki motorbalesetben hal meg, valójában örökké létezik abban a mitikus időben”,

amelyet a haláleset évfordulóján tartott motoros felvonulás hivatott létrehozni, talán csak a szerző gondolja komolyan, mint ahogy arra is csak ő tudhatja a választ, hogy vajon egy kikövetkeztethetően 2007-ben vagy 2008-ban készült interjú azon utalásához, amely Lukács Lászlónak, a Tankcsapda zenekar frontemberének öltözetét minősíti a maga keresetlen módján, analógiaként miért az 1980-as évek rockfotói jutnak eszébe (ha már szubkultúra-kutatás, akkor elvárhatnánk nagyobb jártasságot a rockzenei szubkultúrák *dress code*-jában is), s mit is kezdünk azzal az átvett megjegyzéssel, hogy „az énekesen kívül mindenki helyhez van kötve, mivel az elektromos hangszerek csatlakozó kábelei behatárolják mozgásterüket” (220. old.) a Tankcsapda esetében, amelyben Lukács egykor gitározott, húsz esztendeje pedig basszusgitározik az éneklés mellett – ha meg ennek az egésznek nincs semmi köze a Tankcsapdához, akkor minek vele tölteni a papírt? Minden elismerésem ugyanakkor Ilg Barbaráé, mert a motoros banda néhány vezetőjének igencsak alulartikulált megnyilatkozásaiból értelmezhető és összefüggésrendszerre formálható információt tudott kihámozni, ugyanakkor ebbéli igyekezete némelykor a túlinterpretáció gyanújába kerül: az idézett interjúrészletből a legkevésbé sem „látszik világosan”, hogy a banda Halál-túrája „titkos és férfias dolog” lenne, melyből mint valamiféle „felsőbbrendű világból” (220–221. old.) kizáródnak a nők – egyfelől a Király és Róka nevű interjúalanyok inkább csak arra a nagyon praktikus okra hivatkoznak, hogy nem akarják olyasmibe bevonni nőismerőseiket, amiben nem éreznék jól magukat (s rosszkedvük nyilván hamarost átragadna a férfiakra is), másfelől a szöveg egy korábbi pontján a „kizáródnak” homlokegyenest ellentmondó szerzői önvalomást olvashattunk: „Az első öt-hat évben részt vettem jó néhány közös bulin és motoros túrán. A motoros túrák hagyománnyá váltak, minden tavasszal és ősszel zajlottak, és jelenleg is »Halál-túrának« nevezik ezeket.” (207. old.)

A terepmunka benzingőzzel és egyéb anyagokkal „fűszerezett” helyszíneitől messze távolodnak, s inkább

a tágon értett diskurzusanalízis mód-szereivel élnek a *Populáris és extrém kultúrák, ideológiák* című fejezet tanulmányai – a lokális színterek helyett a globális zenei kultúratermelés, -forgalmazás és -befogadás aspektusairól. A kötet egyik legjobban sikerült tanulmányában Pulay Gergő a Taraf de Haïdouks nevű román cigányzenekar nemzetközi sikertörténetén keresztül adja megvilágító erejű elemzését a világzene műfaji címkéjéhez tartozó diskurzív mező és etnikai marketing ideológiatermelő technikáinak. Ha korábban értelmezői nyelv és értelmezett „tárgy” időnkénti túlzott távolságát nehezményeztem, akkor itt mindenképpen meg kell jegyeznem, hogy tanítani való, milyen relevánsan alkalmazza Pulay az interpretáció eszköztárát, finom egyensúlyt tartva konkrét példa és általános tanulság között; egyszerre ad kellő bevezetést a vizsgált jelenségbe a távolról érkező olvasó számára, és mutatja fel annak összetettségét. Az avatatlan olvasó kevesebb előzékenységet tapasztal Gyulai Attila részéről, aki az általa választott elemzői távlatot és interpretációs szótárt alaposabban is megindokolhatta volna a politikatudományban alig járatosak számára, illetve a black metal hírből sem ismerők kedvéért mélyebben is kibonthatta volna kulturális kontextusát. *Black Metal ist Krieg* című tanulmánya furcsa színvonal-ingadozást mutat: miközben az obskúrus műfaj egy-egy konkrét produktumának egészen összetett és releváns értelmezését nyújtja – nagyon pontos és ötletdús megfigyelésekkel a dalszöveg, a zenei struktúra és a hangzás összjátékáról –, addig egyes fogalmi társításainak és gyors allegoréziseinek hatékonysága kétségbe vonható, én legalábbis úgy tanultam (az irodalmi hermeneutikától vagy a Paul de Man-i dekonstrukciótól), hogy éljek a gyanúperrel, ha egy értelmező valamely bölcséleti vagy teoretikus beszédmód tökéletes megfelelőjére bukkan egy esztétikai produktum működésében („Mivel tehát a Black Metal ist Krieg című album magának a törésnek állít emléket, igyekszik leírni és rögzíteni a háborús helyzetet, de ezzel elkerülhetetlenül is résztvevővé válik, pontosan úgy, ahogyan Jacques Derrida

szerint Carl Schmitt-tel is történik, amikor a politikai kritériumait igyekszik meghatározni a belső törés és a külső háború egymáshoz való viszonyában.” [272. old.]) Mivel Gyulai Attila igen járatosnak mutatkozik a norvég és a német black metal szcéna történetében, kissé fura, hogy a stílus egyetlen szereplőjétől sem idéz a témába illő nyilatkozatot – Varg Vikernes börtönben adott interjúi például bizonyára nem lettek volna minden tanulság nélküliek a black metal jelenkori hatástörténetének és egykori politikai, háborús szerepvállalásának értelmezhetősége szempontjából.

Az underground kénköves és puszkaporos barlangjából a mainstream popkultúra napfényes világba röpti az olvasót Batta Barnabás már címében is apologetikus hangütésű tanulmánya (*A pop védelmében*), amelynek nyitánya az avantgárd kiáltványok kollektív megszólalásmódját, határozott önértelmezését és karakteres jövőképét felidézve fogalmaz meg antiavantgárd proklamációt: „Nem kérünk a romantizáló, idejétmúlt, izzadmányos forradalmi hevületből. Helyette pusztán profi, szórakoztatóan felkavaró, de az újdonság keretei mellett mégis befogadható, egyedi médiatartalmakra vágyunk – semmi többre. Popot akarunk, nem forradalmat.” (308. old.) Természetesen ismerjük a mondást: kinek a pap, kinek a papné – én például azt tapasztalom, ha nem is forradalmi hévvel, de tiszteletre méltó elhivatottsággal ma is zajlik a popkultúrától távoli garázsokban nagyon nem popzenei munkálkodás, melynek színvonalasabb alkotóit a budapesti klubokban ötven-száz ember mindig meg is nézi-hallgatja, van tehát olyan közösség, amely manapság sem csupán a poppal szemben határozza meg magát, mégis minden egyes alkotása nyílt tagadása a pop kliséinek. Más kérdés, hogy számomra kimondottan keserű azt tapasztalni, hogy egykor oly megbízható stílusokban, mint amilyen mondjuk a death metal vagy a hardcore, külön alműfajok jöttek létre a popváltozatok számára (melodikus death/folk metal, dallamos metalcore). Ha nem is érzem magam Batta kiáltványának közösségi énjéhez föltétlen odatartozónak, nem késlekedem elismerni, hogy kimondottan

színvonalas eszmefuttatása a pop egy nagyon is meggyőző esztétikai megközelítését adja – felülbírálván a frankfurti kultúrkritikát, továbbgondolva az angolszász pragmatista esztétikát (R. Shusterman), használva a német nyelvű popkulturális identitáselméletet (C. S. Moser), és érvényesítve saját szakmája, a kulturális menedzsment szempontjait is. Mindazonáltal számomra nem teljesen világos, hogyan ülteti a „kulturális PR-munka [...] egy csapásra” „egymás mellé” Esterházy Pétert, Popper Pétert és Paris Hiltont (310. old.). Biztos van abban igazság, hogy mindhárójuk esetében működnek a „munkái[k] eladását, befogadását és kritikáját előmozdító marketing- és PR-eszközök” (uo.) – de hogy ez rögvést a kulturális nivellálódáshoz vezetne, azt azért kötvé hiszem.

A különféle zenei szinterek megnyilatkozási szabályait, kánonformáló eljárásait, autoritásigényük kielégítését és a felhalmozott reflexív tudás disszeminációját radikálisan átalakító új médiateretek közül a zenei újságírás elmúlt bő másfél évtizedéből választ példákat Bátorfy Attila, illetve L. Varga Péter tanulmánya, valamint annak a kerekasztal-beszélgetésnek a megszerkesztett szövege, amelyen különböző zenei stílusokban jártas, on- és offline felületeken dolgozó tollforgatók vettek részt. Bátorfy a *Freeze Magazin* történetét foglalja össze: bár az alkalmazott szempontrendszer (a példányszám alakulása, a tartalom és a külcsínben mutatkozó különbségek, a szerkesztőség és a tulajdonosi szerkezet változásai) egy fókuszált, kissé mechanikus, de alapos és tisztességesen végigvitt sajtótörténeti dolgot

ígér, az eredmény jóval több ennél, amennyiben a szubkulturális magazin története mint kicsinyítő tükör a magyarországi (vagy legalábbis a budapesti) elektronikus zenei kultúra történetébe enged bepillantást. Nemcsak más zenei stílusra összepontosítja elemzői figyelmét L. Varga Péter, de a módszere is más: a kritikaelméleti bevezető után néhány zenészyilatkozat és műbírálat figyelmes nyelvi elemzésével azokra az ideológiai konstrukciókra, kultuszt és normát teremtő műveletekre irányítja a figyelmet, amelyek a zene szemantikai értelemben vett némasága által keletkező diszkurzív ürt hivatottak betölteni. Szívesen olvasnék majd egyszer arról L. Varga valamely későbbi írásában, hogy mennyiben tartható fenn stabil önazonosság „az »extrém« gitárzenék egyik ellenségképének, a (jöllehet) arctalan médiának a megkonstruálásával” (301. old.) a web 2.0 korában, amikor az alternatív mediális csatornák már rég megrengették például annak a Music Televisionnek a kitüntetett piaci szerepét, amelyre egykor mint „elnyomó” médiainstítúciónak több-kevesebb joggal hivatkoztak a metalszcéna szereplői, s amelynek mára már a nevéből (MTV) is eltűnt az utalás a zenére.

A magyar társadalom médiafogyasztási szokásrendjének az elmúlt tíz esztendőben végbement átalakulásáról kérdőíves módszerrel gyűjtött adatokat ad közre Székely Levente. Szemléletes ábrák, diagramok segítik a számokból kiolvasható tendenciák megmutatását, ugyanakkor néhány esetben a fogalmi tisztázás nem lett volna haszontalan. Nem derült ki, hogy egészen pontosan mit is értett

a kérdőív szerkesztője „internetezésen”. Arra lehet következtetni, hogy a szerző a lehető legtagabb értelemben használja e fogalmat – ebben az általánosságban viszont nem sok derül ki arról, hogy az interneten elérhető szolgáltatások mely típusai milyen arányban kapnak ebben részt. Azt, hogy a számok mögötti gazdasági, kulturális, társadalmi kommunikációs folyamatok finom elemzése mennyire nem megtagarítható akkor, ha sok millió ember számára napi praxissá vált médiahasználati formákat (pl. a részvételt a fájlcsere hálózatokban) kívánunk elmélyülten tanulmányozni, Bodó Balázs remek stílusban megírt tanulmánya (*Szükség törvény bont*) bizonyítja. A törvényesen működő piacok és a feketepiacok közötti éles határok lebontásának kérdései kerülnek elő a kötetet záró beszélgetésben is (*Szabad licenck és szabad zenei közösségek*), amelynek izgalma nem csupán a megszólalók (Bodó mellett Szervác Attila és a moderátor Kacsuk Zoltán) tárgyismereti fölkészültségéből, de a közöttük lévő véleménykülönbségek összeütközéséből is ered.

A *Zenei hálózatok* – a világhálóról egyébként legálisan és ingyenesen letölthető – kötet némely tanulmánya már jelenleg is szerepel egyetemi kurzusok olvasmánylistáin, s minden túlzás nélkül állítható, hogy a könyv önmagában is kiváló szeminárium szöveggyűjtemény lehetne. Ha erre Magyarországon alkalmasint már nem lesz mód, hasznát vehetik a szomszédos államok magyar nyelvű társadalomtudományos egyetemi képzőhelyei. Mi meg majd föllapozzuk, mint afféle emlékkönyvet.

FODOR PÉTER